

JKF

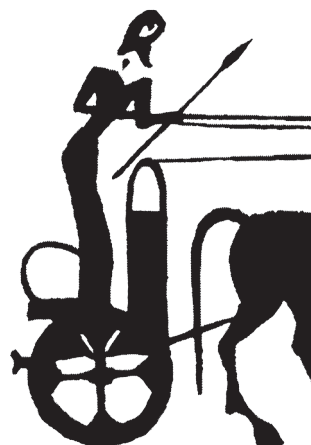

Všechny články prošly anonymním recenzním řízením.

Cover and typography © Markéta Jelenová, 2020

© Jednota klasických filologů, 2020

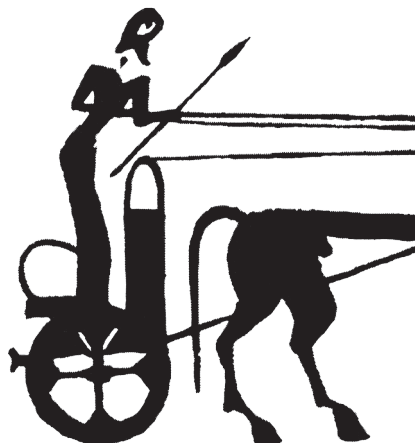
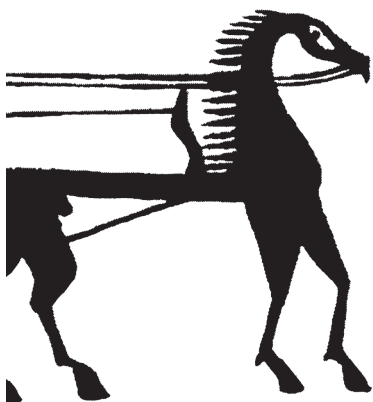
ISSN 1211-3379

LXII/1 (2020)

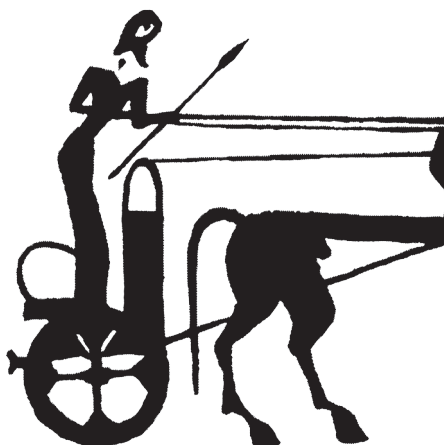
AVRIGA

ZPRÁVY JEDNOTY KLASICKÝCH FILOLOGŮ

ČLÁNKY / COMMENTATIONES

Kdy se narodil Konstantin Veliký?

Stanislav Doležal

Abstract:

When was Constantine the Great Born?

The article revisits all the relevant sources and all recent major works on Constantine the Great, and argues that the most probable year of his birth is 272 CE. Furthermore, his father, the Emperor Constantius I, was in all probability born in around 240 and not, as is sometimes supposed, in around 250 CE. It is very probable that Constantius as a military tribune helped in 271 his master Aurelian secure Asia Minor. During this mission, probably in June, he met Helena, a girl of a very low social status, who was about ten years his junior, and fathered Constantine. It is also argued that owing to different social standing, Constantius and Helena were not legally married. The article once more disproves the ‘official lies’ spread by some of our sources and by Constantine himself: namely, that Constantine was born in 280s and that he was related to the Emperor Claudius Gothicus.

key words: Constantine the Great – biography – Constantius I – Helena – Roman historiography

klíčová slova: Konstantin Veliký – životopis – Constantius I. – Helena – římská historiografie

Konstantin Veliký (vládl v letech 306–337) je bezesporu jednou z nejvýznamnějších postav evropských dějin. Již jeho současníci, natožpak všechny následující generace, jej považovali za velikého císaře, vítěze v zahraničních i občanských válkách, který římský stát upevnil a zároveň jej reformoval. Přesto je celá řada jeho životopisných údajů sporná, nebo dokonce zcela neznámá.¹ Mezi sporná data patří také jeden z nejzákladnějších životopisných

¹ Nevíme například prakticky nic o prvním období Konstantinova života – přibližně až do roku 293.

údajů – rok jeho narození. V současné historické vědě nejenže v této věci neexistuje konsensus, ale také má jen málokdo na tuto věc pevný a neměnný názor. Pravděpodobně nejvýznamnější a nejlivnější „konstantinovský“ badatel současnosti, Timothy David Barnes, tvrdil už před čtyřiceti lety, že se Konstantin musel narodit začátkem 70. let 3. století, a to buď v roce 272, nebo 273; od té doby Barnes dospěl k jistějšímu závěru, a sice že se Konstantin narodil právě roku 273.² Jiní vědci si už tak jisti nejsou. Někteří se k tomuto problému nevyjadřují vůbec,³ jiní volí poměrně široké rozmezí možných dat – např. Hans A. Pohlsander klade Konstantinovo narození mezi roky 271 a 277, zatímco Harold Allen Drake, který není zainteresován na zaujetí postoje k tomuto problému, ve svém díle pouze uvádí rozmezí let 270–280.⁴ A pokud se český čtenář obrátí o pomoc ke knize Manfreda Clause, jež je na rozdíl od výše uvedených publikací přeložena do češtiny, pak zjistí, že se Konstantin narodil „někdy mezi lety 270 a 288“.⁵ Nepoučeného čtenáře musí taková nejistota zarazit. Na druhé straně existuje nezanedbatelné množství vědců, často specialistů na Konstantina, kteří se s větší či menší mírou nejistoty kloní k datu, jež je blízké datu prosazovanému Barnesem. Tak se Noel Lenski spíše rozhodl pro rok 272, Charles Matson Odahl a Stephen Mitchell sázejí na dobu „okolo roku 273“, zatímco Thomas G. Elliott, Jan Willem Drijvers a Dietmar Kienast se nemohou rozhodnout mezi roky 272 a 273.⁶ Na závěr tohoto shrnutí je dobré připomenout, že starší vědecká literatura se spíše klonila k 80. letům 3. století – za všechny uveďme tak významná jména, jako je Ronald Syme nebo

² BARNES 1982, s. 42 („in either 272 or 273“); cf. IDEM 2014, s. 38 (rok 273).

³ ČEŠKA (2000, s. 47) pouze označuje Konstantina v roce 306 za mladého, ale k roku narození se nevyjadřuje.

⁴ POHLSANDER 2004, s. 14; DRAKE 2000, s. 156.

⁵ CLAUS 2005, s. 20; srov. IDEM 1996, s. 19. Pokud se český čtenář obrátí na českou (nebo německou) Wikipedii, zjistí, že i zde je udáváno podobně široké rozmezí – těžko říci proč, ale snad pod vlivem Claussovy knihy.

⁶ LENSKI 2007, s. 59; ODAHL 2013, s. 16; MITCHELL 2015, s. 66; ELLIOTT 1996, s. 17; DRIJVERS 1992, s. 14; KIENAST 1996, s. 298.

A. H. M. Jones.⁷ Proč tomu tak bylo, tomu se budeme v tomto článku rovněž věnovat, stejně tak jako tomu, proč má tento názor i dnes své zastánce.⁸

V tomto článku se tedy pokusíme jednak poukázat na to, že udávat tak široké časové rozpětí, jaké uvádí např. Clauss, je zcela zbytečné a že je možné mít na otázku Konstantinova narození názor, jenž směřuje k nějakému konkrétnímu roku a je dobře podložen argumenty. Dále zde chceme shrnout všechny argumenty, které mluví ve prospěch raných 70. let, vyvrátit ty, které preferují 80. léta, a v neposlední řadě přidat několik argumentů nových, na jejichž základě chceme navrhnout drobnou revizi Barnesových závěrů.

Avšak ještě dříve, než se vůbec pokusíme o analýzu zdrojů a o stanovení roku Konstantinova narození, musíme krátce zmínit legendu, kterou pro nás o Konstantinově původu antické zdroje vytvořily, kterou pomáhal vytvářet už sám Konstantin a která nám nyní chce zkomplikovat práci. Už na začátku 4. století dal Konstantin do oběhu informace o svém příbuzenství s císařem Claudiem II., známým též jako Claudius Gótský (vládl 268–270). Mezi léty 310 a 324 se sám Konstantin velice snažil prostřednictvím svých řečníků (tj. autorů panegyriků), dále nápisů a také mincí, aby obyvatelům impéria sdělil, že mezi jeho předky se nachází jeden z nejslavnějších a nejlepších císařů konce 3. století.⁹ V druhé polovině své vlády, po roce 324, už Konstantin nepotřeboval svého údajného slavného předka nijak zvláště připomínat, ale po jeho smrti za něj převzala a dále nesla tuto legendu celá řada nejrůznějších písemných pramenů: anonymní spis *Origo Constantini imperatoris* (dále jen *Origo*), císař Julianus ve svých spisech, Eutropius ve svém

⁷ SYME 1983, s. 63; JONES 1972, s. 17. K podrobnému souhrnu těchto starších názorů viz BARNES (1982, s. 40, pozn. 53).

⁸ Tento extrémní názor zastává David POTTER (2013, s. 28), který soudí, že se Konstantin narodil pravděpodobně v roce 282.

⁹ *Panegyrici Latini* VI (7), 2; *ibid.* V (8), 2, 5 a 4, 2; nápisy: *ILS* 699, *ILS* 702; mince: BRUUN 1966, s. 180 (Trevír, rok 318); s. 252 (Arles, rok 318); s. 310 (Řím, 317–318); s. 429 (Siscia, 317–318), s. 502 (Thessalonica, 317–318) a jinde.

Breviarium, Hieronymus ve své *Kronice* a anonymní *Historia Augusta*.¹⁰ Je třeba ještě dodat, že dnes nikdo z moderních vědců této spojitosti nevěří.¹¹

Začněme svou rekonstrukci okolností Konstantinova narození několika základními – a naštěstí nespornými – údaji. Místem bylo město Naissus. Nacházelo se v provincii *Dacia Mediterranea* a je to dnešní Niš v Srbsku.¹² Den je znám také a není o něm pochybnost. Máme totiž k dispozici prameny, které, přestože neuvádějí rok, uvádějí přesný den císařova narození: podle nich se Konstantin narodil 27. února.¹³ Dále je známo, že Konstantinova matka Helena byla velmi nízkého původu. Narodila se pravděpodobně ve městě zvaném Drepanum, jež se nacházelo v Bithýnii na severozápadě Malé Asie, a to zřejmě kolem roku 249.¹⁴ Zdá se, že byla původu natolik nízkého, že o něm zdroje Konstantinovy doby raději nemluví a teprve ty pozdější se k němu vyjadřují. Nejpřesnější informaci nám poskytuje biskup Ambrosius ve své pohřební řeči na císaře Theodosia I., kterou pronesl v únoru roku 395. V druhé polovině své dlouhé řeči Ambrosius krátce podotkl, že Theodosius se nyní v záhrobí setká se svými příbuznými, též s císařem Gratianem a rovněž s Konstantinem, načež věnoval několik následujících odstavců Konstantinově matce. O jejím původu se vyjádřil jasně: „Říká se o ní, že byla nejprve děvečkou ve stáji (*stabularia*) a tak že se seznámila

¹⁰ *Origo Constantini imperatoris* 1, 1; Julianus, *Oratio* 1, 6 D; *Oratio* 2, 51 C; *Caesares* 12; Eutropius, *Breviarium* IX, 22, 1; Hieronymus, *Chronicon*, s. a. 290; *Historia Augusta, Divus Claudius* 1, 1; 1, 3; 9, 9; 10, 7; 13, 1–2. K podrobnostem viz SYME (1983, s. 63–79).

¹¹ Za všechny např. LEADBETTER 2001, s. 74 („The genealogical link with Claudius II Gothicus has long been recognized to be fraudulent.“). Pro srovnání viz BURCKHARD 1853, s. 44 („Constantinus von hoher Geburt und mütterlicherseits der Grossneffe des Claudius Gothicus.“).

¹² *Origo* 2, 2 (*natus... in oppido Naisso atque eductus*); Julius Firmicus Maternus, *Mathesis* I, 10, 13 (*apud Naissum genitus*).

¹³ *Kronika roku 354* a Polemius Silvius ve svém *Laterculu* uvádějí tento den jako „natalis Constantini“.

¹⁴ Údaj o Helenině rodišti kupodivu vychází z jediného zdroje: z Prokopia, který žil v polovině 6. století (*O stavbách* V, 2, 1); a ani Prokopios to netvrdí se stoprocentní jistotou (ὁρμηθαί φασι). Na druhé straně není pochyb o tom, že Konstantin přejmenoval Drepanum na počest své matky na Helenopolis, zřejmě krátce po její smrti, a pravděpodobně tak učinil z toho důvodu, že šlo o její rodiště. Pro jiné vysvětlení viz DRIJVERS (1992, s. 12). Ohledně let Helenina narození a smrti soudil DRIJVERS (1992, s. 15) na léta 248/249 a 328/329, zatímco KÖNIG (1987, s. 61) se domníval, že se Helena narodila v roce 249 nebo 250.

se starším Constantiem, který se později stal císařem.¹⁵ Výraz *stabularia* sám o sobě nemusí nutně znamenat, že budoucí císařovna pracovala ve stájích; mohla též být zaměstnána v zájezdním hostinci u jedné z římských silnic, kde se poskytovaly služby pro cestující, zahrnující (ale neomezující se na) ustájení koní.¹⁶ Biskup však specificky mluví o hnoji. Doslova říká o Heleně, že raději chtěla být považována za hnůj, aby získala Krista (což je biskupova nářážka na jedno místo v Bibli), a že ji Ježíš pozdvihl z hnoje k vládě (jiná nářážka na biblické místo).¹⁷ Budeme tedy předpokládat, že Helena pracovala jako pomocná síla v zájezdním hostinci a starala se o koně. Ambrosiovo vyjádření (mimochodem přednesené v milánské katedrále před aristokratickým výkvětem západořímské říše včetně mladého císaře Honoria) lze doplnit jinými zdroji, s nimiž je konzistentní. Zatímco *Origo* ještě decentně říká, že Konstantinova matka byla toho nejnižšího možného původu, a Zósimos její původ označí za „nevznešený“, Filostorgios už přímo mluví o tom, že Konstantin „se narodil z Heleny, jakési obyčejné ženy, která se nijak nelišila od prostitutky“ (ἔξ Ἑλένης αὐτῶ γέγονε, φαύλης τινὸς γυναικὸς καὶ τῶν χαμαι τύπων οὐδε διαφερούσης).¹⁸ Helenin sociální status byl každopádně velmi nízký a podle jednoho názoru, ke kterému se autor tohoto příspěvku přiklání, byl Helenin raný život prožit prakticky v otroctví, „velmi pravděpodobně i v sexuálním otroctví“.¹⁹ Údaje o Heleně se v kontextu pátrání po

¹⁵ Ambrosius, *De obitu Theodosii 42 (stabulariam hanc primo fuisse asserunt, sic cognitam Constantio seniori, qui postea regnum adeptus est)*. Biskup zde použil výraz „starší“, aby Constantia I. odlišil od jeho vnuka, Constantia II.

¹⁶ Výraz *stabulum* (stáj) může mít i negativní význam (nevěstinec), viz *OLD*, s. 1813.

¹⁷ Ambrosius, *De obitu Theodosii 42 (maluit aestimari stercora [...], illam Christus de stercore levavit ad regnum)*; viz *Filipským 3, 8* a *Žalmy 113, 7*.

¹⁸ Viz *Origo 2, 2 (Constantinus natus Helena matre vilissima)*; Filostorgios, *HE II*, 16a (srov. Philostorgius, *Church History*, trans. by P. R. Amidon, Atlanta 2007, s. 34) a Zósimos II, 8, 2 (ἔξ ὀμιλίας γυναικὸς οὐ σεμνῆς) a II, 9, 2 (ἔξ ἀσέμνου μητρὸς). Standardní anglický překlad Zósima (Zosimus: *New History*, trans. by R. T. Ridley, Canberra 1982, s. 29) jde v této věci poněkud dále, než je třeba (*son of a harlot*).

¹⁹ Takto ji charakterizuje *DRIVERS* (1992, s. 15). *BARNES* (2014, s. 32) nerad uznává, že to nelze vyloučit („that might conceivably be true“), sám však vidí v Heleně dceru majitele císařského zájezdního hostince (*mansio*) v rámci římského poštovního systému (*cursus publicus*). I to je sice možné, ale mnohem méně pravděpodobné – vzhledem k informacím od jiných zdrojů, které byly uvedeny výše. Také *POTTER* tvrdí (2013, s. 28), bez udání důvodu, že Helena pocházela z dobré rodiny („most likely belonged to a respectable family from

roce Konstantinova narození jeví jako nepodstatné, ale ve skutečnosti jsou velmi důležité, jak uvidíme později.

Konstantinovým otcem byl budoucí císař Constantius I. Aurelius Victor říká, že Constantius, stejně jako ostatní členové původní tetrarchie, pocházel z Illyrika.²⁰ Nicméně Illyrikum je velmi široký pojem a zahrnuje prakticky většinu severního Balkánu. Lze rodiště určit přesněji? Na základě malé zmínky u pozdějšího císaře Juliana Ronald Syme a Timothy Barnes přesvědčivě prokázali, že Constantiovo rodiště je spíše nutno hledat v provincii *Dacia Ripensis*, jež se nacházela na Dunaji na pomezí dnešního Bulharska a Srbska.²¹ Jen málo pramenů nám říká něco o Constantiově kariéře před 1. březnem 293, kdy se stal *caesarem*. *Origo* stručně praví, že sloužil nejprve jako *protector*, pak se stal tribunem, to znamená, že byl pravděpodobně pověřen velením nad vlastní jednotkou, a nakonec se stal místodržitelem v Dalmácii, to znamená guvernérem oblasti, jež zhruba odpovídala dnešnímu Chorvatsku a Bosně a Hercegovině.²² Titul *protector* představuje problém, především proto, že znamenal v různých dobách různé věci. Víme, že ve 4. století sloužil sbor protektorů jako vojenská škola aspirantů na důstojnickou hodnost. Tito kadeti se hodnostně rozlišovali na nižší (*protectores*) a vyšší (*protectores domestici*), byli vybíráni z „vážených důstojnických rodin a často přidělování k pobočnické službě“ generálům (*magistri militum*).²³ Taková byla například kariéra císaře Joviana.²⁴ Později význam tohoto tělesa poklesl a v 6. století mělo na císařském dvoře už jen čistě ceremoniální roli. Otázkou je, jak vypadal sbor protektorů v druhé polovině 3. století, kdy za

Drepanum“). Většinový pohled představuje LENSKI (2007, s. 59): „Constantine’s mother was hardly of noble stock.“

²⁰ Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 39, 26 (*Illyricum patria fuit*).

²¹ BARNES 2014, s. 30; srov. BARNES 1981, s. 3; a též SYME 1983, s. 64. Julianus (*Misopogon* 348c–d) vlastně říká, že pochází z té oblasti Thrákie, která je mezi Thráky a Paiony, „na samotných březích Istru (tj. Dunaje), u Mýsů, odkud pochází i celá moje rodina, jež je drsná, hrubá, neohrabaná a necitelná“ (καὶ τοῖς ἐν μέσῳ κειμένοις Θρακῶν καὶ Παίωνων ἐπ’ αὐταῖς Ἰστρου ταῖς ἡύσι Μυσοῖς, ὅθεν δὴ καὶ τὸ γένος ἐστὶ μοι πᾶν ἄγροικον, αὐστηρόν, ἀδέξιον, ἀναφρόδιτον).

²² *Origo* 1, 1 (*protector primum, inde tribunus, postea praeses Dalmatiarum fuit*).

²³ ČEŠKA 2000, s. 76. Srov. JONES 1964, s. 638 („the directly commissioned protectores were often the sons of fathers high up in the service“).

²⁴ Jovianus byl v roce 361, ve svých třiceti letech, *protector domesticus*; jeho otec Varronianus byl za vlády Constantia II. významným velitelem.

vlády císaře Galliena (253–268) vznikl. Ačkoli neznáme povahu, strukturu, velikost nebo úkoly tohoto sboru, zdá se být alespoň jasné, že sestával z vybraných mužů a sloužil nablízku císaři.²⁵

Otázkou zůstává, kterému císaři byl Constantius nablízku jako *protector*, který císař jej povýšil na tribuna a pro kterého císaře spravoval Dalmácií. Také by bylo zajímavé vědět, zda se Constantius stal protektorem pro své schopnosti, anebo zda tu hrál nějakou roli i jeho původ. Na tyto otázky je obtížné odpovědět, neboť máme k dispozici vcelku jen málo informací k rekonstrukci Constantiovy kariéry. Barnes ji rekonstruuje takto: za předpokladu, že se Constantius narodil kolem roku 250 (a k tomuto předpokladu se ještě vrátíme), byl v roce 271/2 jako *protector* s císařem Aurelianem (vládl v letech 270–275) na Východě, kde bylo nutno zlikvidovat separatistickou říši královny Zénobie, načež byl povýšen na tribuna a v roce 284/5 byl správcem Dalmácie.²⁶ Barnes se tu mimo jiné opírá o svědectví spisu *Historia Augusta*, kde se v životopisu císaře Proba (vládl v letech 276–282) praví, že Probus prý „učil“ budoucí slavné vojevůdce a císaře včetně Diokleciána, Cara a Constantia; a podle životopisu císaře Cara (vládl v letech 282–283) byl prý Constantius, „který tehdy jako *praeses* spravoval Dalmácií“, v takové vážnosti, že jej Carus chtěl učinit svým nástupcem namísto svého vlastního syna Carina.²⁷ Barnesova rekonstrukce je ovšem zatížena jeho snahou vidět Constantia jako neurozeného muže, jenž měl v době setkání s Helenou nízkou hodnost – jde tu o legalitu jejich sňatku. Podle římského práva bylo totiž možno uzavřít řádné manželství jedině mezi dvěma osobami stejného nebo nepřilíši rozdílného sociálního postavení, jak sám Barnes uznává. Pokud by tedy byl Constantius v době setkání s Helenou tribunem (a navíc urozeného původu), pak by nemohl být uzavřen sňatek, ale jednalo by se o nějakou

²⁵ Takto tento problém vidí JONES (1964, s. 636) nebo POTTER (2004, s. 451), ale srov. např. CAMPBELL (2008, s. 119), který ve sboru *protectores* v této rané fázi vidí pouze privilegovanou skupinu císařových oblíbenců, nebo SOUTHERN (2001, s. 90), který ve zřízení *protectores* vidí součást Gallienovy snahy vyloučit senátory z velení armády; mělo jít o jakýsi rezervoár budoucích velitelů armády („it is possible that Gallienus was keen to establish a new kind of aristocracy of military men with proven ability“).

²⁶ BARNES 1982, s. 37. Srov. však BARNES (1982, s. 35), kde rok Constantiova narození stanovuje jako „no later than c. 250“.

²⁷ *Historia Augusta*, Probus 22, 3 (*duces praeclarissimos instituit*); *Historia Augusta*, Carus et Carinus et Numerianus 17, 6 (*tunc autem praesidatum Dalmatiae administrabat*).

formu volného soužití. Barnes proto kategoricky říká, že Constantius byl „voják relativně nízkého původu“, že byl v té době protektorem a že se jednalo o sňatek.²⁸ Ale stejně tak může mít pravdu Drijvers, který Constantia považuje za člena provinciální aristokracie.²⁹

Nevíme, kde k seznámení Konstantinových rodičů došlo. Je však zřejmé, že k němu nedošlo v Helenině rodném městě: Drepanum se nacházelo na výběžku asijské pevniny ve východní části Marmarského moře a bylo mimo římskou silnici z Nikomédie do Kyziku. Někde na této silnici, v nějakém zájezdním hostinci jen několik kilometrů jižně od Drepana, však mohlo k tomuto setkání dojít. Otázkou je kdy. Jak už víme, podle Barnese se Constantius nacházel během Aurelianova tažení proti Zénobii v jeho doprovodu či v jeho mobilní armádě v hodnosti protektora. Barnes zprvu soudil, že Constantius doprovázel Aureliana na Východ v letech 271 a 272; později však svůj názor pozměnil a bez udání důvodu nechal odejít Aureliana (a s ním i Constantia) na Východ teprve na jaře 272.³⁰ Je pravda, že Aurelianus se nepochybně zdržoval s armádou na Východě v letech 272 a 273, ale je také velmi pravděpodobné, že se na Východ přesunul už na konci roku 271.³¹ K setkání Constantia s Helenou mohlo dojít nejpozději v těchto letech, protože v roce 274 už Aurelianus věnoval své úsilí likvidaci dalšího separatistického státu, tzv. galského císařství, a na Východ se už nevrátil. Lze učinit závěr, že římský důstojník Flavius Constantius během své služební cesty nejspíše přespál v zájezdním hostinci v Bithýnii, nikoli však nutně právě na jaře roku 272, jak tvrdí Barnes.³²

Znovu musíme připomenout, že pokud byl Constantius povýšen na tribuna už v době Aurelianova přesunu na Východ, znamenalo to značný rozdíl

²⁸ BARNES 2014, s. 34 („he was a soldier of relatively humble birth“).

²⁹ DRIJVERS 1992, s. 18.

³⁰ BARNES 2014, s. 35.

³¹ STONEMAN (1995, s. 165) a ODAHL (2013, s. 36) nechávají Aureliana odejít na Východ už na konci roku 271, SOUTHERN (2001, s. 116) bez bližšího určení rovněž v roce 271 a POTTER (2004, s. 270) na přelomu let 271/2.

³² BARNES (2014, s. 37) v tomto kontextu připomíná náhrobní nápis (*ILS 2775*), který zmiňuje jistého Aurelianova protektora jménem Claudius Herculanus, který se dožil čtyřiceti let a kterého pohřbil v Nikomédií jeho bratr Claudius Dionysius, rovněž *protector*. Barnes z tohoto nápisu vyvozuje možnost, že Constantius cestoval v doprovodu těchto dvou bratrů přes Bithýnii. To je však pouhá spekulace.

v sociálním postavení Constantia a Heleny, který jim znemožnil řádný sňatek. Jenže právě tento předpoklad je v souladu se svědectvím většiny našich pramenů. Podle Eutropia se totiž Konstantin narodil „z poněkud pochybného manželství“ a Orosius i Jeroným popisují Helenu přímo jako konkubínu.³³ Některé jiné zdroje sice používají výraz *uxor* (manželka), ale ten lze chápat i volněji, ve smyslu „družka“.³⁴ Pouze Aurelius Victor používá právní pojem *coniugium*, tedy legálně uzavřené manželství, když zběžně mluví o tom, že po svém povýšení na *caesary* museli Constantius a Galerius zrušit své předchozí sňatky (*diremptis prioribus coniugiis*).³⁵ K tomu lze přidat jeden nápis z Itálie, který sice mluví o Heleně jako o Constantiově právoplatné manželce, ale pochází až z roku 325 (nebo 326) a jeho devótní tón vylučuje upřímnost.³⁶ Musíme učinit závěr, že Helena velmi pravděpodobně byla Constantiovou družkou a nikdy se nestala jeho manželkou v právním smyslu.³⁷ Z toho zase vyplývá vysoká pravděpodobnost, že Constantius sloužil už začátkem 70. let Aureliani jako *tribunus militaris*.

Nyní na chvíli přerušíme rekonstrukci příběhu Konstantinova otce a podíváme se na to, co říkají k roku Konstantinova narození naše zdroje (které přesněji řečeno vypovídají o císařově dožitému věku v okamžiku jeho smrti). Sókratés Scholastikos ve svých *Církevních dějinách* říká, že císař právě dosáhl šedesáti pěti let, když jej zachvátila nemoc: ἐπιβῆς ἑξήκονταπέντε

³³ Eutropius, *Breviarium* X, 2 (*ex obscuriore matrimonio*); Orosius VII, 25, 16 (*Constantinum filium ex concubina Helena creatum*); Hieronymus, *Chronicon*, s. a. 306 (*filius eius Constantinus ex concubina Helena procreatus*).

³⁴ *Origo* 1, 1; Eutropius, *Breviarium* IX, 22. Důležitá je zde ta okolnost, že některé zdroje používají pro Helenu oba výrazy – *uxor* i *concubina*, které volně zaměňují (srov. Hieronymus, *Chronicon*, s. a. 292 a 306). Zónaras (*Epitome* XIII, 1, 1) si povšiml tohoto nesouladu ve zdrojích a uvedl obě možnosti.

³⁵ Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 39, 25.

³⁶ *ILS* 708 (*dominae nostrae Flaviae Augustae Helenae divi Constanti castissimae coniugi, procreatrici domini nostri Constantini maximi piissimi ac victoris Augusti* atd.).

³⁷ Ačkoliv se BARNES (1982, s. 36) hodně zasazoval o to, abychom viděli Helenu jako Constantiovu řádnou manželku, a ačkoliv se k němu v tomto názoru někteří připojují (ODAHL 2013, s. 16; POTTER 2013, s. 28), většina badatelů považuje Helenu za Constantiovu družku; viz DRIJVERS (1992, s. 17), POHLSANDER (2004, s. 14), ČEŠKA (2000, s. 34), CLAUSS (2005, s. 20). Někteří se nevyjadřují ani pro jednu možnost (LENSKI 2007, s. 59; SOUTHERN 2001, s. 147).

ἐνιαυτῶν ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἀρρωστίᾳ περιπίπτει.³⁸ Z toho důvodu opustil Konstantinopol a vydal se s dvorem do Helenopole, rodného města své matky, aby využil místních léčivých pramenů. Protože se však jeho nemoc cestou zhoršila, rozhodl se pokračovat do Nikomédie. Dorazil však jen na předměstí. Tam pořídil závěť, nechal se pokřtít a provedl další nezbytná opatření. Po několika dalších dnech zemřel. Události šly tak rychle, že se k jeho smrtelnému loži nestačil dostavit žádný z jeho synů, kteří se nacházeli na různých místech říše. Podle Sókrata se tedy Konstantin narodil v roce 272. Sókratés nám také poskytuje velmi důležitý údaj o dni úmrtí: Konstantin zemřel 22. května. To potvrzují i *Consularia Constantinopolitana*.³⁹ Údaje o Konstantinově cestě zas potvrzuje Eusebius, jenž přidává další podrobnosti: říká, že Konstantin zemřel o svátku letnic čili sedm týdnů po Velikonocích; na jiném místě říká, že Konstantin onemocněl o Velikonocích.⁴⁰ Velikonoční neděle připadala v roce 337 na třetího dubna a letnice skutečně připadly na uvedené datum v květnu.⁴¹ Zdá se, že vše vychází. Je tu jen jedna drobná potíž. Kdybychom brali Sókrata příliš doslova, mohli bychom z jeho vyjádření vyvodit, že císař oslavil své narozeniny někdy na přelomu března a dubna; jenže, jak již víme, Konstantin se narodil 27. února. Přesto se zdá, že jsme u cíle: Konstantin se narodil 27. února roku 272.

Sókratés v závěru první knihy svého díla znovu zopakuje, že Konstantin „žil 65 let“ (ἔζησε δ' ὁ βασιλεὺς Κωνσταντῖνος ἑτη ἑξηκονταπέντε), a dodává, že vládl 31 let (ἔβασίλευσε δ' ἑτη τριάκοντα ἕν). Protože se Konstantin chopil vlády 25. července 306 a zemřel 22. května 337, šlo skutečně o jeho třicátý první, byť nedokončený, rok vlády.⁴² Údaje od Sókrata, podpořené údaji od Eusebia, jsou nejen podrobné, ale také konzistentní a je třeba je brát vážně. Eusebius navíc říká, že císař zemřel v nedožitém třicátém druhém roce své vlády, což, jak jsme viděli, není přesné; a že se dožil zhruba

³⁸ Sókratés Scholastikos, *HE I*, 39. Klíčové je zde sloveso ἐπιβαίνειν, jež má s genitivem časový význam „arrive at“, viz LIDDELL – SCOTT 1996, s. 623.

³⁹ Sókratés Scholastikos, *HE I*, 40; *Consularia Constantinopolitana* s. a. 337 (*Constantinus Augustus ad caelestia regna ablatu est die XI kal. Iun.*).

⁴⁰ Eusebius, *Vita Constantini IV*, 64, 1–2; IV, 61, 1.

⁴¹ POHLSANDER 2004, s. 82–3; POTTER 2013, s. 291.

⁴² Sókratés Scholastikos, *HE I*, 40.

dvakrát takového věku (τῆς δὲ ζωῆς ἀμφὶ τὸν διπλασίονα χρόνον).⁴³ Tento údaj o 64 letech věku ovšem sám Eusebius uvádí jako přibližný, a proto jej i my budeme považovat za přibližný. Na jiném místě Eusebius poznamenává, že „náš císař začal z toho (věku), kdy Alexandr Makedonský zemřel, a zdvojnásobil svým časem jeho život“.⁴⁴ To by znamenalo, že Konstantin začal vládnout ve svých 32 letech a že se dožil 64 let. To je konzistentní s předchozím Eusebiovým vyjádřením, které je prezentováno jako přibližné, a proto i toto vyjádření o dožitém věku a roce, v němž Konstantin nastoupil vládu, budeme považovat za přibližné. Jinými slovy, Eusebius se nehodlá vyjádřit jasně, a proto se sám diskvalifikuje jako důležitý svědek. Jiný Eusebiův pokračovatel v psaní *Církevních dějin*, Sózomenos, potvrzuje tuto verzi Konstantinových posledních dní a nijak se od ní neodchyluje: i podle něj zemřel Konstantin ve 31. roce své vlády a především, císaři bylo 65 let, když zemřel.⁴⁵

Eutropius a Jeroným se zdánlivě od tohoto součtu dožitých Konstantinových let odchyľují, když shodně uvádějí, že Konstantin zemřel v 66 letech, což by ukazovalo na rok narození 271; Eutropius navíc mluví o jednatřicátém roce vlády. Jenže slovní spojení, která oba používají, dovolují překlad, že císař zemřel v *nedokončeném* šestašedesátém roce věku, což se shoduje se Sókratovým údajem, a v *nedokončeném* jednatřicátém roku vlády, což, jak jsme viděli, je zcela správný údaj.⁴⁶

Poměrně hodně se však od tohoto přibližného konsenzu odchyľuje Aurelius Victor, jenž tvrdí, že Konstantin držel vládu nad celým světem po dobu třinácti let, že zemřel ve třicátém druhém roce své vlády a šedesátém druhém roce svého věku; to by znamenalo rok narození 275.⁴⁷ Jak jsme viděli, součet let vlády není správný; a samovládcem byl Konstantin pouze 12 let a 8 měsíců (od 18. září 324 do 22. května 337); to vrhá podezření

⁴³ Eusebius, *VC* IV, 53.

⁴⁴ Eusebius, *VC* I, 8, 1.

⁴⁵ Sózomenos, *HE* II, 34, 3 (καὶ ἐτελεύτησεν ἀμφὶ πέντε καὶ ἐξήκοντα ἔτη γεγονώς, ἐν τοῦτοις δὲ τριάκοντα καὶ ἕν βασιλεύσας).

⁴⁶ Eutropius, *Breviarium* X, 8 (*uno et tricesimo anno imperii, aetatis sexto et sexagesimo*); Jeroným, *Chronicon*, s. a. 337 (*moritur anno aetatis LXVI*).

⁴⁷ Aurelius Victor, *Liber de Caesaribus* 41, 16 (*ita anno imperii tricesimo secundoque, cum totum orbem tredecim tenuisset, sexaginta natus atque amplius duo [...] excessit*).

i na údaj o dožitých letech.⁴⁸ Ještě větší chaos vnáší do věci *Epitome de caesaribus*, když říká, že se Konstantin dožil šedesáti tří let a že po 13 let vládl sám.⁴⁹ Údaj o samovládě je chybný, ale alespoň je shodný s Victorem, z jehož líčení tu *Epitome* zřejmě vychází. A je tu ještě další problém: také *Epitome* uvádí souhrn let vlády, ale dvakrát a pokaždé jinak: poprvé říká, že Konstantin vládl 30 let, zatímco na jiném místě, při hodnocení jeho vlády, říká, že Konstantin vládl 10 let správně, 12 dalších let jako lupič a posledních 10 let jako nezletilý, jenž by potřeboval dohled.⁵⁰

Filostorgios nám nepomáhá, protože říká jen to, že Konstantin zemřel, když začal třicátý druhý rok své vlády, což navíc není pravda.⁵¹ Theodorétos pouze zmiňuje Athanasiovo první vyhnanství, které se událo ve 30. roce Konstantinovy vlády (rok 336); rok a několik měsíců poté císař onemocněl, tj. ve 31. roce své vlády (ἐνιαυτοῦ δ' ἄλλου καὶ μηνῶν διεληλυθότων ὀλίγων).⁵² Ani on neuvádí Konstantinovo stáří v okamžiku smrti.

Pokud si zatím shrneme tyto prameny, zjistíme, že nejcennější údaje poskytují Sókratés a Sózomenos, zatímco Eusebius není tak konkrétní, ale v zásadě jejich verzi potvrzuje. Jak jsme viděli, Eutropius s Jeronýmem se zdánlivě liší v údajích o dožitém věku, Filostorgios a Theodorétos se k němu vůbec nevyjadřují. Jediný skutečný problém představuje skupina Aurelius Victor – *Epitome*, ale jejich zmatené údaje podkopávají jejich věrohodnost. Závěr, který jsme učinili dříve, stále trvá: Konstantin se narodil 27. února roku 272. To logicky znamená, že k jeho početí došlo začátkem června 271. Ale co Constantius – kromě oplodnění Heleny – vlastně v červnu toho roku v Bithýnii dělal, jestliže se Aurelianus přesunul s armádou na Východ až na konci roku 271?

Než se této otázce budeme věnovat, musíme prověřit ještě zbývající svědectví, která slibují vrhnout více světla na problém chronologie Konstantinova

⁴⁸ BIRD (1993, s. 156–157) připomíná, že Eutropius i Aurelius Victor tu zjevně následovali stejnou tradici (pravděpodobně tzv. *Kaisergeschichte*), neboť oba mluví o tom, že Konstantinovu smrt ohlásilo zjevení komety; oba také kladou jeho smrt do souvislosti s jeho přípravami na válku s Persií. Také Filostorgios (*HE* II, 16a) mluví o kometě.

⁴⁹ *Epitome de caesaribus* 41, 15 (*tres et sexaginta annos vixisset [...], tredecim solus imperaret*).

⁵⁰ *Epitome de caesaribus* 41, 2 (*imperavit annos triginta*); 41, 16 (*decem annis praestantissimus, duodecim sequentibus latro, decem novissimis pupillus ob profusiones immodicas nominatus*).

⁵¹ Filostorgios, *HE* II, 16.

⁵² Theodorétos, *HE* I, 31–32.

života. Zdánlivou výhodou těchto svědectví je, že jsou soudobá. Prvním je sám Eusebius. Ten ve svém životopise Konstantina cituje císařův dopis, v němž Konstantin vzpomíná na rok 303, kdy Diocletianus nařídil pronásledování křesťanů. Císař v něm praví, že tehdy byl ještě chlapec – nebo mladík (παῖς ἔτι).⁵³ Pro Konstantina však bylo velice příhodné ubrat si věk – to z něj udělalo někoho, kdo nebyl vinen pronásledováním křesťanů a neměl na něm žádný podíl. Stejný účel má Eusebiovo vyprávění o tom, jak sám viděl mladého Konstantina doprovázet Diokleciána v roce 301 nebo 302 při jeho cestě Palestinou. Biskup popsal tohoto třicetiletého muže slovy „již přešel z dětského věku do věku jinošství“ (ἦδη δ' ἐκ τοῦ παιδὸς ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβᾶς).⁵⁴

Julius Firmicus Maternus, který byl mladším současníkem Konstantina a mimochodem jako *vir clarissimus* součástí nového konstantinovského společenského establishmentu, letmo zmiňuje ve svém díle o astrologii dvě významné skutečnosti – jednak Konstantinovo rodiště, k němuž se záhy dostaneme, a rovněž onu podivnou věc, že se Konstantin dostal k vládě jako velmi mladý.⁵⁵ Netřeba říkat, že podobně jako Eusebius zahrnuje císaře chválou. Také jiný Konstantinův současník, Lactantius, který byl vychovatelem jeho syna Crispa, nám příliš nepomáhá. Nejenže nikde neuvádí Konstantinův věk, ale střídavě popisuje Konstantina výrazem „mladík“ nebo „mladý muž“, ať jde o události roku 305, 306 nebo 310.⁵⁶ A konečně jsou tu autoři panegyriků, kteří měli chválu svých chleboďárů v popisu práce. Panegyrik z roku 307 popisuje Konstantina jako dosud věkem mladého – řečník dokonce na jednom místě císaře oslovuje „mladý císaři“ a příznivě jej srovnává se Scipionem Starším a Pompeiem, kteří rovněž zahájili svou kariéru v mladém věku.⁵⁷ Nazariův panegyrik z roku 321 přímo říká, že

⁵³ Eusebius, *VC* II, 51.

⁵⁴ Eusebius, *VC* I, 19. K datu viz BARNES 2014, s. 2.

⁵⁵ Julius Firmicus Maternus, *Mathesis* I, 10, 13 (*apud Naissum genitus a primo aetatis gradu imperii gubernacula retinens*).

⁵⁶ Lactantius, *Mort. Pers.* 18, 10 (rok 305, *adulescens*); 24,4 (rok 306, *iuvenis*); 29,5 (rok 310, *adulescens*).

⁵⁷ *Pan. Lat.* VII (6), 5, 3 (*imperator adulescens*).

Konstantin byl v roce 306, kdy se chopil moci, „dosud nezralý věkem, ale už připravený vládnout“.⁵⁸

Výše zmíněné dvě zprávy u Eusebia, svědectví Maternovo a Lactantiovo a postoj obou panegyriků ke Konstantinovu věku trefně označil Timothy Barnes jako „oficiální lži“ (*official lies*). Sám Konstantin je podle něj autorem těchto lží, které dal rozšiřovat z politických důvodů (podobně jako svou fiktivní genealogii).⁵⁹ Přesto právě tyto údaje, které se tváří seriózně, přiměly některé učence učinit závěr, že se Konstantin narodil až v 80. letech 3. století.

Nyní se zamysleme nad tím, proč Barnes nakonec zvolil rok 273, když, jak jsme viděli, klíčová skupina pramenů (Sókratés, Sózomenos, Eutropius, Jeroným, v podstatě i Eusebius) ukazuje na rok 272. Tím se opět vracíme k rekonstrukci Constantiovy kariéry. Barnes dospěl k závěru, který jsme již viděli výše: že Aurelianus se na Východě zdržoval v letech 272 a 273. Barnes dále předpokládal, že Constantius patřil do Aurelianova sboru protektorů, že cestoval spolu s císařem a že byl přítomen narození svého syna (aby jej uznal za vlastního); za těchto okolností se Constantius podle Barnese na jaře 272 seznámil s Helenou a k narození syna došlo 27. února 273. Jenže stejně tak dobře můžeme předpokládat, že Constantius byl už v první polovině roku 271 vyslán Aurelianem, který byl stále ještě vázán na Západě, aby předem zajistil některá strategicky důležitá místa v Malé Asii. Stejným způsobem totiž zajistili jiní Aurelianovi lidé – mezi které velmi pravděpodobně patřil i budoucí císař Probus – Egypt, a to už v srpnu 271.⁶⁰ Výše jsme již viděli, že v době setkání s Helenou byl Constantius pravděpodobně tribun, a nikoliv *protector*. Významu úkolu, kterým Aurelianus Constantia pověřil, by také odpovídala hodnota tribuna daleko lépe. Constantius se tedy – snad jen s malým doprovodem – ubytoval začátkem června 271 v zájezdním hostinci v Bithýnii, aby se mu mohl v příštím roce – přesně 27. února 272 – narodit jeho první syn. To se ovšem stalo až v Naissu, protože těhotná Helena přirozeně následovala Constantia po splnění jeho mise do jeho nového působíště, jež neleželo daleko od provincie *Dacia Ripensis*, která byla Constantiovým domovem. Je možno předpokládat, že Constantius

⁵⁸ *Pan. Lat.* IV (10), 16, 4 (*tu, imperator optime, inito principatu, adhuc aevi immaturus sed iam maturus imperio*).

⁵⁹ BARNES 2014, s. 2–3.

⁶⁰ SOUTHERN 2001, s. 116.

velel v tomto roce a v následujících letech v hodnosti tribuna jednotkám na Dunaji a velmi dobře mohl být přítomen narození svého syna, aby jej uznal za vlastního.

Zbývá ještě uvážit Barnesem uváděný pravděpodobný rok Constantiova narození (ať už „kolem 250“ nebo „nejpozději 250“).⁶¹ Lze totiž stejně tak dobře vznést argumenty ve prospěch doby okolo roku 240. Pokud má pravdu *Historia Augusta* – a v tomto případě ji není důvod zpochybňovat a sám Barnes z ní vychází –, pak Constantius zastával pozici správce Dalmácie během vlády císaře Cara. Není pravděpodobné, že by si Carus vybral do tak důležité funkce muže, kterému bylo pouze 32 let – zvláště pokud dotýčný nepocházel z významného rodu. Další argument vychází z našeho předpokladu, že Constantius plnil důležité pověření v Malé Asii v roce 271; rovněž tento úkol by byl svěřen spíše třicetiletému než dvacetiletému muži, a spíše ve funkci tribuna než pouhého protektora. Také předpokládaný rok narození Heleny (jak jsme viděli, cca 249) je v souladu s předpokládaným rokem Constantiova narození (kolem roku 240); v onom zájezdním hostinci našel Aureliánův tribun zalíbení spíše v dívce, která byla mladší než on, než v nějaké, která byla stejně stará.

Shrneme-li rekonstrukci Constantiovy kariéry, vidíme, že Constantius mohl být protektorem už za vlády Claudia Gótského a možná už Galliena; v 70. letech 3. století pak v hodnosti tribuna velel vojenským jednotkám, zřejmě nedaleko Naissu; a dalmatským místodržitelem se stal za vlády císaře Cara. Potter se navíc domnívá, že když se schylovalo k rozhodujícímu střetnutí mezi Carovým synem Carinem a novým pretendentem na trůn, Diokleciánem, změnil Constantius před bitvou na řece Margus na jaře 285 strany a přidal se k Diokleciánovi.⁶² Dává to smysl, protože Dalmácie ležela Carinovi u Margu v zádech a Constantiovo rozhodnutí mohlo ovlivnit i jiné významné osobnosti na Západě. Každopádně je známo, že přímo během bitvy u Margu přešel na Diokleciánovu stranu Carinův prétoriánský prefekt Aristobulus a dočkal se za to odměny: Dioklecián jej potvrdil jak ve funkci prétoriánského prefekta, tak i ve funkci konzula a Aristobulus později

⁶¹ KÖNIG (1987, s. 55) dokonce soudil, že se Constantius narodil „vielleicht im Jahre 250 oder wenig später“.

⁶² POTTER 2004, s. 280.

dosáhl ještě dalších významných funkcí.⁶³ Také Constantius dosáhl povýšení, a to ještě mnohem vyššího. Když byl 1. března roku 293 jmenován z Diokleciánovy vůle *caesarem*, stal se nejenom císařem, ale dokonce i služebně starším císařem, než byl jeho kolega Galerius, jmenovaný *caesarem* téhož dne. Rozdíl spočíval ve věku. Leadbetter, který odhadoval rok Galeriova narození na cca 258, usoudil, že jeho kolega Constantius byl přibližně o patnáct let starší (což by znamenalo rok 243).⁶⁴ A tak když Constantius 25. července roku 306 umíral v Eboraku v severní Anglii, bylo mu nejspíš přibližně 65 let. Ostatně právě takového věku se dožil i jeho nejstarší syn.

Literatura

- BARNES, Timothy D. *Constantine and Eusebius*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press 1981.
- BARNES, Timothy D. *The New Empire of Diocletian and Constantine*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press 1982.
- BARNES, Timothy D. *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Chichester: Wiley–Blackwell 2014.
- BIRD, H. W. *Eutropius: Breviarium. Translated with an introduction and commentary by H. W. Bird*. Liverpool: Liverpool University Press 1993.
- BRUUN, P. M. *The Roman Imperial Coinage, vol. VII, Constantine and Licinius A.D. 313–337*. London: Spink & Son Ltd. 1966.

⁶³ Podle *PLRE I* (s. 106, Aristobulus) byl *proconsul Africae* v letech 290–294 a *praefectus urbis Romae* v letech 295–6.

⁶⁴ LEADBETTER 2009, s. 64: „Constantius was senior by the simple reason of his age. He may have been as much as fifteen years older than Galerius and his attested career includes provincial governorships. Nothing of that sort is known of Galerius.“ Rok Galeriova narození: c. 260 (BARNES 1982, s. 37), c. 258 (LEADBETTER 2009, s. 21). Datum: Hydatius (*Cons. Const. s. a.* 291) nám sděluje, že Constantius i Galerius se stali *caesary* 1. března; srov. Lactantius (*de mort. pers.* 35, 4), jenž výslovně říká, že Galeriovy oslavy dvacetileté vlády měly připadat na 1. března 312. Ke společnému datu povýšení Constantia a Galeria viz SOUTHERN (2001, s. 146); BARNES (1981, s. 8) a (1982, s. 4); POHLSANDER (2004, s. 8); ODAHL (2013, s. 46) a LEADBETTER (2009, s. 63). Někteří se domnívají, že Galerius byl povýšen nikoliv zároveň s Constantiem, ale o několik týdnů (POTTER 2013, s. 40) nebo dokonce o několik měsíců (KUHOFF 2001, s. 125; KIENAST 1996, s. 283) později v tomto roce. Pro přesvědčivé vyvrácení této hypotézy viz BARNES (1982, s. 62).

- BURCKHARDT, Jacob. *Die Zeit Konstantins des Grossen*, Basel: Schweighauser 1853.
- CAMPBELL, Brian. The Army. In *The Cambridge Ancient History, Volume XII, The Crisis of the Empire A.D. 193–337*. Edd. A. K. BOWMAN – P. GARNSEY – A. CAMERON (eds.). Cambridge: Cambridge University Press 2008, s. 110–130.
- CLAUSS, Manfred. *Konstantin Veliký: Římský císař mezi pohanstvím a křesťanstvím*. Přel. Vlastimil Drbal. Praha: Vyšehrad 2005.
- CLAUSS, Manfred. *Konstantin der Grosse und seine Zeit*. München: Verlag Beck 1996.
- ČEŠKA, Josef. *Zánik antického světa*. Praha: Vyšehrad 2000.
- DRAKE, Harold A. *Constantine and the Bishops. The Politics of Intolerance*. Baltimore – London: Johns Hopkins University Press 2000.
- DRIJVERS, Jan W. *Helena Augusta*. Leiden: Brill 1992.
- ELLIOTT, Thomas G. *The Christianity of Constantine the Great*. Scranton: University of Scranton Press 1996.
- ILS = DESSAU, Hermann. *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berlin: Weidmann 1892.
- JONES, Arnold H. M. *Constantine and the Conversion of Europe*. Harmondsworth: Penguin Books 1972.
- JONES, Arnold H. M. *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey*, vol. I–III. Oxford: Basil Blackwell 1964.
- KIENAST, Dietmar. *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1996.
- KÖNIG, Ingemar. *Origo Constantini. Anonymus Valesianus. Teil 1: Text und Kommentar*. Trier: THF 1987.
- KUHOFF, Wolfgang. *Diokletian und die Epoche der Tetrarchie*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2001.
- LEADBETTER, Bill. *Galerius and the Will of Diocletian*. London – New York: Routledge 2009.
- LEADBETTER, Bill. The Illegitimacy of Constantine and the Birth of the Tetrarchy. In *Constantine. History, Historiography and Legend*. Edd. Samuel N. C. LIEU – Dominic MONTSERRAT (eds.). London – New York: Routledge 2001, s. 74–82.
- LENSKI, Noel. The Reign of Constantine. In *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*. Ed. Noel LENSKI. Cambridge: Cambridge University Press 2007, s. 59–90.
- LIDDELL, H. G. – SCOTT R. *A Greek–English Lexicon*. Oxford: Clarendon Press 1996.
- MITCHELL, Stephen. *A History of the Later Roman Empire AD 284–641*. Chichester: Wiley-Blackwell 2015.

- ODAHL, Charles M. *Constantine and the Christian Empire*. London – New York: Routledge 2013.
- OLD = GLARE, P. G. W. et al. (eds.). *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press 1968.
- Panegyrici Latini* = NIXON, C. E. V. – RODGERS, B. S. *In Praise of Later Roman Emperors: The Panegyrici Latini*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press 2015.
- PLRE I = JONES, A. H. M – MARTINDALE, J. R. – MORRIS, J. *The Prosopography of the Later Roman Empire, Vol. I (A.D. 260–395)*. Cambridge: Cambridge University Press 1971.
- POHLSANDER, Hans A. *The Emperor Constantine*. London – New York: Routledge 2004.
- POTTER, David. *Constantine the Emperor*. Oxford: Oxford University Press 2013.
- POTTER, David. *The Roman Empire at Bay AD 180–395*. London – New York: Routledge 2004.
- SOUTHERN, Pat. *The Roman Empire from Severus to Constantine*. New York: Routledge 2001.
- STONEMAN, Richard. *Palmyra and its Empire. Zenobia's Revolt against Rome*. Ann Arbor: University of Michigan Press 1995.
- SYME, Ronald. *Historia Augusta Papers*. Oxford: Clarendon Press 1983.

PhDr. Stanislav Doležal, Ph.D., Historický ústav, Filozofická fakulta Jihočeské univerzity, Branišovská 31a, 370 05 České Budějovice
dolezal@ff.jcu.cz.

Úvod do problematiky pramene
Doctrina Iacobi nuper baptizati II:
Falešný prorok a nucený křest židů za Hérakleia*

Ján Bakyta

Abstract:

Introduction to the Issues of the *Doctrina Iacobi nuper baptizati* as a Historical Source II: The False Prophet and the Forced Baptism of the Jews under Heraclius

The second part of the introduction to the *Doctrina Iacobi* for Czech readers argues that the end of the passage concerning the false prophet coming with Saracens is a later interpolation. It proposes to see the work as a product of successive additions to and reworking of an original anthology of Old Testament citations. The almost definitive version of the *Doctrina* (without the narrative prologue) is not an unequivocal source for the forced baptism of all Jews under Heraclius and could be dated to the end of the 7th or the beginning of the 8th century.

key words: *Doctrina Iacobi nuper baptizati*; Jews; Christian anti-Jewish polemic; forced baptism of the Jews; Byzantine Empire; Arab/early Islamic conquest; Muhammad; Heraclius; Maximus the Confessor

klíčová slova: *Doctrina Iacobi nuper baptizati*; židé; křesťanská protižidovská polemika; nucený křest židů; byzantská říše; arabský/raněislámský výboj; Mohamed; Hérakleios; Maximos Vyznavač

* Tato práce byla podpořena programem Univerzitní výzkumná centra UK č. 204053 (Univerzitní centrum pro studium antické a středověké myšlenkové tradice).

DI jako pramen o Muhammadovi

Znalost alespoň počátků arabského výboje v Palestině projevuje a *terminus post quem* pro dataci spisu poskytuje snad vůbec nejcitovanější pasáž *DI*:

„Iustus odpovídá a říká: „Skutečně mluvíš pravdu a toto je velkou spásou, věřit v Krista. Přiznávám, že máš plnou pravdu. Napsal mi totiž můj bratr Abraamés, že se objevil klamný prorok. Když byl Saracény zabit *kandidatos* <Sergios>, nacházel jsem se v Kaisareii – píše Abraamés – a byl jsem na cestě lodí do Sykamin. Říkají: *Kandidatos* byl zabit. My židé jsme se velice zaradovali. A říkají, že se znovu objevil prorok, přichází se Saracény a ohlašuje příchod přicházejícího Pomazaného a Krista. Když jsem odešel do Sykamin, promluvil jsem s jistým starcem dobře znalým Písma a říkám mu: Co mi řekneš o prorokovi, který se znovuobjevil se Saracény? Povzdechl těžce a říká mi: Je klamný. Chodívají snad proroci s mečem a vozem? Ty věci, které se dnes dějí, jsou opravdu díly rozvratu a bojím se, aby první přišedší Kristus, kterého uctívají křesťané, nebyl tím, koho poslal Bůh – a místo něj přijmeme Hermolaa. Řekl totiž Izajáš, že my židé máme pomýlené a zatvrzelé srdce, dokud nebude vyprázdňena celá země. Nicméně jdi, pane Abraame, a informuj se o znovuobjevivším se proroku. A když jsem si já, Abraamés, promluvil, uslyšel jsem od těch, kteří se s ním potkali, že nic pravdivého na takzvaném proroku nenajdeš, leda snad lidské krveprolití; říká totiž, že má také klíče od ráje, což je nedůvěryhodné. Toto mi napsal můj bratr Abraamés z východu. A já Iustus věřím v Krista zrozeného ze svaté Marie, že je tím, kdo byl poslán Bohem nejvyšším na zem coby spasitel a král Izraele.“¹

Zmínka o Sergiovi a jeho zabití Saracény je pro účely datace doby, do níž se údajný Abraamův list, a tedy celá *DI* situují, nejdůležitější. Řecký text mluví pouze o *kandidatovi* (ὁ Κανδιδάτος), což není jméno, nýbrž titul.² Jméno

¹ *Doctr. Iacobi* 5, 16, 1–22.

² Ještě v 6. st. byl sbor *kandidatů* alespoň formálně císařovou osobní gardou (srov. JONES 1964, II, s. 613). Koncem století ovšem nejspíše začal proces proměny označení *kandidatos* ve většině instancí na titul bez vazby na gardu; indicie poskytují pečetě z poloviny následujícího století (HALDON 1984, s. 129n. a 154–158), tedy jen o málo pozdější než doba *kandidata* zmíněného v *DI*.

jeho nositele, Sergios, obsahují překladové verze *DI*, slovanská i etiopská, editoři (Bonwetsch i Déroche) ho proto restituovali i do řeckého originálu. Osoba tohoto jména ve spojitosti s počátky arabské aktivity v Palestině figuruje v několika pramenech, ovšem natolik odlišně, že je stěží možné uvést je do souladu. Především vedle Sergia, jemuž se stal osudným boj vojska (nejasné velikosti) pod jeho velením proti vetřelcům, nacházíme také Sergia, který, jak se zdá, byl Araby zabit bez vojenské konfrontace.³ Tomuto druhému sergiovskému typu může odpovídat i postava v *DI*: text totiž přímo o bitvě nemluví.⁴ Pak se ovšem nabízí otázka, jde-li opravdu o dvě různé historické postavy, nebo pouze o osobu jedinou, kolem níž se rodilo předivo legend dvojího typu.⁵ Nesporné je snad pouze to, že se *DI* pokouší vztahovat k počátkům arabské expanze na úkor říše snad někdy r. 633/634, i když preciznější rekonstrukce chronologie a dění není možná.⁶

Abraamův údajný list uvádí *kandidata* (Sergia) na scénu náhle a rychle ho zase opouští. To může být cílevědomá snaha autora *DI* o vyvolání dojmu autentičnosti: jako by dopis zmiňoval osobu adresátovi známou, kterou není třeba představovat. Do jaké míry autor předpokládal, že ji budou znát i čtenáři, nelze rozhodnout.⁷

³ První typ vystupuje, pokud zůstaneme u řecky psaných pramenů, v THEOPHAN. *Chron.* ad a. 6124 (ed. DE BOOR 1883, s. 336). Druhý typ nacházíme u NICEPH. *Brev.* 20, 11–21 (ed. MANGO 1990, s. 68): Saracéni se tu Sergiovi mstí za to, že je připravil o obvyklé obchodní zisky, tím, že ho zašijí do velbloudí kůže a nechají ho v ní na slunci udusit. Mezi dvěma Sergii rozlišuje MANGO 1990, s. 187.

⁴ O blízkosti Nikéforova textu a *DI* by dále mohla svědčit terminologie („Saracéni“) a eventuálně Sergiova charakteristika: v NICEPH. *Brev.* 20, 11 je charakterizován enigmaticky jako *ὁ κατὰ Νικήταν*. To lze gramaticky a sémanticky vyložit (viz CAMERON 1978, s. 92; a v návaznosti na něj MANGO 1990, s. 187), avšak takto vyjádřená Sergiova příslušnost k jakémusi blíže neurčenému Nikétovi musela být čtenářům nejasná. Je tedy otázkou, jestli nejde ve skutečnosti o textovou koruptelu titulu *ὁ κανδιδάτος*. Pokud bychom tuto možnost zavrhlí, lze snad ve světle THEOPHAN. *Chron.* ad a. 6257 (ed. DE BOOR 1883, s. 438: Θεοφύλακτος κανδιδάτος ὁ κατὰ τὸν Μαρινάκιον) uvažovat i o tom, zda Nikéforos a autor *DI* nezkrátili (či haplografií nezkomolili) každý svým způsobem označení Sergia jako *κανδιδάτος ὁ κατὰ Νικήταν* ve svém prameni. Tato hypotéza by ovšem opětovně vedla k otázce, proč byl *kandidatos* Sergios asociován s (blíže neurčeným) Nikétem.

⁵ Tak SPECK 1997b, s. 405.

⁶ DONNER 1981, s. 116.

⁷ Jelikož je Abraamův dopis vlastně reprodukován Iustem Iakóbovi a dalším Židům, není snad scestný předpoklad, že by autor *DI* mohl, pokud by to považoval za náležité, Iusta

Traktování „falešného proroka“ naopak působí dojmem, jako by se ho pisatel listu snažil Iustovi představit, ačkoli sám o něm nemá všechny informace (nápadná je jeho bezejmennost). Dnešní čtenář i s minimální znalostí doby ovšem nejspíše nemá problém identifikovat proroka jako zakladatele islámu Muhammada a doboví recipienti *DI* na tom nepochybně nebyli jinak. Vnucuje se tedy podezření, že tato neznalost Abraamova (resp. vlastně autora *DI*) je taktéž strategií, jak učinit prezentaci Muhammada věrohodnější. A pokud autor věděl víc, než naznačuje, nejspíše psal s větším časovým odstupem, i když je samozřejmě nejasné, jak velkým.

Navzdory tomu právě v souvislosti s touto pasáží někteří badatelé trvají na datu sepsání *DI* záhy po implikované době Abraamova listu; to by totiž znamenalo, že tato zpráva o Muhammadovi, resp. jeho poselství, je velice raná a její odchylky od muslimského a konvenčního obrazu mohou zachycovat obraz bližší historické skutečnosti než islámská tradice.⁸

Co tedy *DI* o onom proroku vlastně říká? Užitečné, ač zčásti poněkud nepřesné shrnutí předložil Sean Anthony.⁹ Po malé korekci lze ale říct, že Muhammad v *DI*: 1. je spjat s Araby („Saracény“); 2. přináší válku, resp. krveprolití; 3. hlásá příchod Pomazaného (mesiáše); 4. tvrdí, že má klíče od ráje. K tomu lze dále připojit, že: 5. je naživu v době Sergiova zabití, nebo dokonce že je vůdcem arabské expanze; a na základě o málo pozdějšího úda je *DI*¹⁰ také to, že: 6. s jeho Saracény se spojili Židé/židé.

nechat *kandidata* Sergia svým posluchačům přece jen představit. Na první pohled je nejasná také radost Židů/židů nad *kandidatovým* zabitím. Protože však tento motiv odpovídá židovské radosti nad svržením a zabitím císaře Maurikia (*Doctr. Iacobi* 3, 12, 4nn.), kterou snad lze chápat jako potěšení nad otřesem římské (křesťanské) vlády, měli ji podobně interpretovat i čtenáři v době napsání díla; v každém případě je k tomuto druhému jmenovanému případu připojena upomínka, že „uměnění“ římské říše a následný příchod „malého rohu“ usvědčí židy z toho, že nepřijali pravého mesiáše. Intertextuálním čtením měl tedy čtenář i v případě smrti Sergiovy nepochybně dospět k podobnému závěru, ať už by si pozadí židovské radosti vysvětlil jakkoli.

⁸ CRONE – COOK 1977, s. 3 (metodologická úvaha i datace *DI*); SHOEMAKER 2012, s. 20 (datace).

⁹ ANTHONY 2014, s. 247.

¹⁰ *Doctr. Iacobi* 5, 17, 21–22: „Iakóbos říká: ‚Ale pokud tě začne přemlouvat tvůj bratr nebo žid spolčení se Saracény (οἱ Ἰουδαῖοι οἱ μὴέντες μετὰ τῶν Σαρακηνῶν), co budeme dělat?‘ Iustus říká: ‚Uvěř Bohu, pane Iakóbe, že pokud se mě zmocní židé a Saraceni a rozdrtí mé tělo na padr, nezapřu Krista, syna Božího.‘“

Anthony považuje (své) první tři body za kompatibilní s Koránem,¹¹ nikoli však už čtvrtý. Tento nesoulad ovšem interpretuje nikoli jako svědectví o jakési starší muslimské doktríně, nýbrž jako důsledek toho, že se *DI* nechala ovlivnit (sekundární) islámskou tradicí doby ummajovské, což ji usvědčuje jako dílo pozdního 7. století.¹²

Situace je ve skutečnosti složitější: islamolog Anthony v konečném důsledku nepřináší žádný jednoznačný výklad o dataci muslimských tradic týkajících se klíčů od ráje a Muhammada jako jejich držitele a otázku datace *DI* řeší na základě indicií ze spisu samotného.¹³ Uniká mu při tom skutečnost, kterou ovšem ani grécisté, resp. byzantologové zatím dostatečně nezohlednili: závěrečná část výkladu o Abraamově listu, resp. klamném proroku, počínaje starcovým pokynem Abraamovi, aby se na proroka poptal, chybí v etiopském zpracování *DI*.¹⁴ Navzdory tezi, že arabské verze pasáže o Muhammadovi, z nichž jedna byla předlohou etiopského překladu, se ohledem na muslimskou majoritu snaží zmírnit prorokovu kritiku,¹⁵ je tedy

¹¹ ANTHONY 2014, s. 247n. s pozn. 13. Za text *DI* jde jeho formulace bodu prvního („his prophecy begins among the Saracens“) a zejména druhého („he endorses warfare and conquest as integral to his prophetic mission“): o tom, zda a jak byly „vůz a meč“ a krveprolití začleněny do Muhammadova učení, text nic nevyovídá a tyto jevy v něm zmiňují pouze jiní buď jako důkaz prorokovy falešnosti, nebo jako implicitní morální odsouzení. Anthony považuje síru 43, 61 (překlad: HRBEK 2000, s. 225: „A to je věru znamením Hodiny.“; viz také pozn. *ad locum* na s. 681) za přesvědčivý důkaz, že Muhammad tematizoval druhý Ježíšův příchod. Tento jediný koránský doklad však sám o sobě o tom, že by šlo o centrální prorokovo téma, nesvědčí. A to příliš neladí s lapidárností, s níž o něm *DI* postuluje, že ohlašuje mesiášovu parúsii – nota bene zřejmě první, jinak by lži prorokovi autor přiznal jedno správné poselství. Pravděpodobně je, že tento údaj v *DI* je motivován především obsahem druhé části spisu, dokazováním správnosti křesťanství s využitím apokalyptických motivů.

¹² ANTHONY 2014, s. 254–263.

¹³ *Ibid.*, s. 262n.

¹⁴ Edice a překlad pasáže: GRÉBAUT 1919, s. 91–92.

¹⁵ DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 57: „[...] l'arabe édulcore également les critiques acerbes de l'original sur Mahomet, en V 16.“ Není mi bohužel jasné – ani z tohoto vyjádření –, zda také první a třetí recenze arabského zpracování *DI* tuto pasáž textu neobsahují. Pokud zůstaneme u vydaného a přeloženého etiopského textu, vycházejícího z nedochované druhé arabské recenze, tezi, že překladatel (snad už první arabské recenze) předlohu v pasáži o Muhammadovi upravoval, v obecné rovině zcela vyvrátit asi nejde. Na druhé straně si ale troufám také říci, že neplatí, že by ji zkracoval ve snaze nevyvolat nevoli muslimského okolí. Jednak vidíme, že doplnil do textu název Mekky (a učinil identifikaci probíraného proroka jednodušší, ne-li rovnou nápadnější), jednak připsuje zabití Sergia Muhammadovi, nikoli

možné a dle mého soudu pravděpodobnější, že celá tato část řeckého textu je pouze interpolací z pera někoho, kdo považoval za vhodné doplnit hodnocení proroka jako falešného z úst věkem a vzdělaností v Písmu k tomu kvalifikované postavy také o vyjádření těch, kteří „podvodníka“ osobně potkali.

Údaj o klíčích od ráje je v rámci celé pasáže o prorokovi nápadný svou konkrétností. Použitá formulace (partikule γάρ) dále celkem spolehlivě naznačuje, že je míněn jako motivace předchozí teze o prorokově neautentičnosti: jedno tvrzení, jež je (dle autora zcela evidentně) nedůvěryhodné, Muhammada usvědčuje.¹⁶ Syntaktický i obsahový charakter dané věty pak působí dojmem možného dodatku, a i proto lze pochybovat o tom, zda byl tento údaj součástí původního textu, nebo alespoň původním závěrem hypotetické interpolace. V každém případě jsou tedy dle mého soudu „klíče od ráje“ jako východisko pro dataci (původní podoby) *DI* motivem nevhodným.¹⁷

Arabům, jednak (a především) kritiku – tu, kterou artikuluje stařec – vlastně nezeslabil vůbec, naopak ji učinil explicitnější a delší: „C'est un séducteur ; ce n'est pas un prophète, car les prophètes, eux, ne prophétisent pas par le glaive, mais au contraire ils enseignent la voie de la justice et de la vie“ (překlad GRÉBAUTA 1919, s. 91–92). Dérocheho teze o autocenzuře překladatelů (a redaktorů) této pasáže *DI* do arabštiny tedy postrádá solidní základ.

¹⁶ *Doctr. Iacobi* 5, 16, 18–19: „λέγει γὰρ ὅτι καὶ τὰς κλεῖς τοῦ παραδείσου ἔχει, ὃ ἐστὶν ἄπιστος“. Je zde také nutno konstatovat, že podle výstavby řeckého textu není udržitelný názor, že *DI* spojuje tyto klíče s lži prorokovým příchodem ve zbrani, resp. krveproléváním, tedy doktrínou o džihádu (pace ANTHONY 2014, s. 255 a 261, který sice opatrně, ale přece jenom tento výklad připouští). Ani v dalších řeckých textech, podle nichž se Muhammad prezentoval jako klíčník ráje a mezi kterými snad lze hledat skutečný zdroj *DI* pro tento údaj (viz pozn. 17), není tento motiv jakkoli spojován s odměnou za boj proti nevěřícím.

¹⁷ Mohly by sloužit pouze jako *terminus post quem* pro dataci interpolace (nebo interpolace interpolace). Mezi řeckými prameny lze najít dva v tomto ohledu zajímavé texty, v nichž se motiv Muhammada coby klíčníka ráje také objevuje. Jednak je to dílko začínající, resp. nadepsané *Proti Saracénům* (vydané jako *Contra Muhammed* v *PG* 104, sl. 1448–1457; zde sl. 1456C s textem evidentně defektním: „Προστίθεισιν δὲ ἢ τοῦτο ὁ Μαχόμεδ, ὃς αὐτὸς ἐστὶν ὁ τοῦ παραδείσου τὰς κλεῖς κατέχων.“). Jeho autor a datace jsou bohužel neznámé, jak však argumentují ELEUTERI – RIGO (1993, s. 54–55), čerpalo z něj tzv. (pro konverzi z islámu ke křesťanství během liturgie určené) *Prokletí muslimů* (vydané MONTATEM 1906, s. 148–155; zde s. 151: „Ἀναθεματίζω τὴν ... ἀπόκρυφον διδασκαλίαν καὶ ὑπόσχεσιν τοῦ Μωάμεδ ἧτις φησὶν κλειδοῦχον αὐτὸν γενήσεσθαι τοῦ παραδείσου...“) snad z poslední čtvrtiny 9. st. (k této dataci viz ELEUTERI – RIGO 1993, s. 56–57). Druhým textem je GEORG. MONACH. *Chron.* s opakovanou zmínkou (vydal DE BOOR 1904, s. 700, 18–20: „ἐαυτὸν κλειδοῦχόν φησι γενήσθαι τοῦ παραδείσου“ a s. 701, 7–8), za jehož pramen i pro tato dvě

Pátý a šestý bod výše uvedeného seznamu (Muhammad jako prorok ještě v době počátku dobývání Palestiny a společenství židů s jeho Araby) patří mezi základní kameny revizionistického pohledu na prehistorii islámu u Patricie Crone a Michaela Cooka coby judaismem inspirovaného mesianistického hnutí, které ještě za Muhammadova života usilovalo o exodus do Palestiny a její dobytí od římských vládců.¹⁸

Nelze ovšem přehlédnout, že historicitu těchto dvou faktů stěží může prokázat *DI* samotná. Crone a Cook, a nově a systematictěji i Stephen Shoemaker proto poukazují i na další neislámské texty, jejichž spolehlivost v daném ohledu může být sice v každém jednotlivém případě napadána,¹⁹ které však ve svém souhrnu představují slušnou (ač dle mého soudu stále neprůkaznou) argumentační bázi.²⁰ Tyto další prameny zde bohužel nelze probírat. Za pozornost stojí, že *DI* je mezi nimi prominentní, až výjimečná, svou domnělou ranou datací. Pokud by o pseudoprorokovi jako žijícím ještě v době počátků arabské aktivity v Palestině referoval současník s odstupem pouze několika let, či dokonce měsíců,²¹ nebylo by možné tento doklad – nejspíše jako jediný – označit za polemicky stylizovaný nebo prostě pomýlený.

místa by podle textu jednoho rukopisu (DE BOOR 1904, s. 699 v kritickém aparátu) bylo možné (ale nikoli nutné) považovat Michaéla Synkella (asi 760–846), žijícího nejdříve v Palestině, později v Konstantinopoli (viz k němu BECK 1959, s. 503–505). Je snad myslitelné (ač neprokazatelné), že z něj alespoň motiv Muhammada coby držitele klíčů od ráje čerpá i traktát *Proti Saracénům* (nebo jeho pramen, resp. nějaká původnější podoba). V tom případě bychom tento prvek v ortodoxní řeckojazyčné polemické literatuře dokázali stopovat na konec 8. nebo do 1. pol. 9. st. a k osobě, která by díky svému původnímu palestinskému prostředí mohla recipovat i nějakou islámskou tradici. Jestli autor zmínky o Muhammadových klíčích v *DI* čerpal z Michaéla Synkella, z jeho pozdějších uživatelů, nebo snad dokonce z islámské tradice (bez Synkellova prostřednictví), zůstane ovšem nadále nejasné. Použitým výrazivem (včetně časové roviny použitého predikátu) je *DI* nejbližší traktátu *Proti Saracénům*.

¹⁸ CRONE – COOK 1977, s. 4–8.

¹⁹ Tuto kritiku, ovšem také pouze sumárně, v zásadě vystihl MORONY 1982, s. 158: „appeal to non-Islamic sources is deceptive since the argument turns on polemic, apocalyptic and messianic literature which should be used with at least as much caution as Islamic sources“; CRONE a COOK se domnívají, že „what the hostile members of one religion say about another religion is more trustworthy than what the members of a religion say about themselves. Such information rather has meaning within the communities concerned...“.

²⁰ CRONE – COOK 1977, s. 4–8, zejména 4 („it finds independent confirmation in...“, „it is strikingly confirmed by independent evidence“); SHOEMAKER 2012, s. 4–5, 18–20, 64–65 a 67.

²¹ Dokonce o měsících píše SHOEMAKER 2012, s. 65.

Zastánci jiného revizionistického pohledu na počátky islámu z poslední doby, jenž zcela popírá existenci Muhammada jako historické postavy, naopak pochopitelně trvají na tom, že *DI* z doby krátce po započetí arabské expanze nepochází.²²

Nucený křest židů za Hérakleia: prameny jiné než *DI* a stav bádání

Navzdory významu, který *DI* získala v islamologickém bádání, je asi nadále nejznámější jako pramen dosvědčující, že císař Hérakleios vydal nařízení, aby byli židé v celé říši pokřtěni, a že toto nařízení v Karthágu bezohledně realizoval tamější *eparchos* Geórgios (tedy, v latině 6. st. i v dnešní konvenční terminologii, *praefectus praetorio Africae*, hlava finanční a civilní správy byzantské severozápadní Afriky).²³

V době před objevením *DI* nebyl Hérakleiem nařízený křest židů sice zcela neznámý, jiné, předtím známé doklady však musely vzbuzovat přinejmenším pochybnosti (pokud s nimi byl ten který badatel vůbec obeznámen).²⁴ Jde především o tzv. Fredegarovu kroniku z franského prostředí. V ní lze číst, že císař Hérakleios coby astrolog zjistil, že jeho říši zpustoší obřezané národy, požádal proto franského krále Dagoberta (I., 629–639), aby nařídil Židům svého království křest, a sám vydal obdobný příkaz týkající se všech svých provincií; „[N]evěděl,“ konstatuje kronika před započetením

²² OHLIG 2007, s. 239–240; BANGERT 2016, s. 704. Příslušní badatelé ovšem v tomto případě nejsou ani arabisté, ani grécisté, resp. byzantologové.

²³ Z orientálních verzí by plynulo, že se *eparchos* jmenoval Sergios; je ale nepochybně nutné upřednostnit čtení verze slovanské. Ke Geórgiovi viz BRANDES 2002a, s. 55 s pozn. 227.

²⁴ Např. MAAS (1911, s. 461) v recenzi Bonwetschovy *editio princeps DI* konstatoval jednoznačně, že o hérakleiovském křtu se dosud nic nevědělo (ačkoli i v původním, nedoplněném textu recenze odkazoval alespoň na hlasy vůči západním pramenům skeptické). Příznačné je i to, že KRAUSS (1914, s. 30–35), který už čtyři roky vydanou *DI* evidentně neznal, křest postuluje – kromě výkladu několika neexplicitních pramenů – zejména na základě spisů Josefa ha-Kohena ze 16. st., aniž by dostatečně signalizoval a byl si vědom toho, že ha-Kohen v tomto bodě závisí na středověkých latinsky psaných pramenech; Fredegara, nejzazší vystopovatelný zdroj, k němuž viz zpět, pak zřejmě neznal vůbec.

výkladu o obřezaných Arabech a jejich výboji, „odkud toto neštěstí pro říši vyvstane.“²⁵

Zmínky či líčení s podobným obsahem (Hérakleios je varován před nebezpečím ze strany obřezaných, které mylně identifikuje jako Židy; jeho úsilí hrozbu eliminovat nuceným křtem v části tradice ovšem nahrazuje záměr – moderním jazykem řečeno – dopustit se genocidy Židů) obsahuje nemálo zpravidla v arabštině dochovaných pramenů: mnoho muslimských a tři křesťanské.²⁶

Brát historiku tradovanou Fredegarem či některou z jejích variant v „orientálních“ pramenech jako věrohodný odraz minulé skutečnosti je od etablování moderní historiografie nejspíše už nemyslitelné. Na druhé straně je také nepravděpodobné, že by jádro příběhu vzniklo nezávisle na několika místech; jako místo jeho vzniku lze s ohledem na bohaté doložení v muslimských či koptských pramenech předpokládat Východ, nikoli latinský Západ.²⁷ To, že příběh zachycuje i Fredegarova kronika asi z r. 660,²⁸ vypovídá výmluvně o jeho tradování relativně brzy, nejpozději jednu generaci po událostech, ke kterým se vztahuje, tedy počátků arabského výboje. Struktura Fredegarova výkladu o Dagobertovi a Hérakleiovi stěží dovoluje pomýšlet na pozdější interpolaci franské kroniky o předmětnou pasáž,²⁹ a je tedy nutné počítat

²⁵ FREDEGAR. *Chron.* IV, 65 (ed. KRUSCH 1888, s. 153).

²⁶ Jistý přehled, včetně odkazů na sekundární literaturu, poskytuje ESDERS 2009, s. 249–257. Je ovšem namístě poznamenat, že některé prameny obsahují pouze poznámku o tom, že Hérakleios byl varován astrologií (a příp. snem): tak nestoriánská historiografická kompilace konvenčně známá jako *Seertska kronika* z 9.–11. st. (edice a překlad SCHER – GRIVEAU 1919, s. 600) a pokračování kroniky Isidora ze Sevilly, tzv. Mozarabská kronika k roku 754 (*Chron. Hisp. a. DCCLIV* 6 [starší edice MOMMSEN 1894, s. 336]). Nejenom násilný křest židů, ale ani mylný výklad proctví o obřezaných nebyl tedy nedílnou, ba snad ani původní součástí této tradice.

²⁷ Srov. také ESDERS (2009, s. 281–282), který pomýšlí na židovské nebo spíše „syrsko-křesťanské“ prostředí a jako tradenty směrem na Západ vidí tam usedlé židovské a syrské komunity či kupce.

²⁸ COLLINS 2007, s. 25–26.

²⁹ S myšlenkou, že výklad o hérakleiovském křtu ve Fredegarově kronice je interpolací, si pohrával DAGRON (DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 33 pozn. 79) a v návaznosti na něj SPECK 1997, s. 463n. Na Fredegarův autorský záměr prezentovat Dagoberta a Hérakleia jako obdobně selhavší vládce, ve kterém má centrální význam právě úsek textu, podle něhož oba pokřtili židy své říše, poukazuje působivě ESDERS 2009, s. 284, 294–308 (rozbor paralel, i když zčásti napadnutelný, protože ne o všech přináší informace Fredegar samotný) a zejm. 309–310.

s tím, že tradice o nuceném křtu židů z Hérakleiovy vůle existovala nejspíše tři desetiletí po tomto údajném rozhodnutí. Dle mého soudu je ovšem zapotřebí vidět, že ani toto zjištění nedokazuje historicitu císařského rozhodnutí o křtu či skutečnost jeho realizace.

Explicitně, ač pouze stručně, zmiňuje Hérakleiovo rozhodnutí o křtu židů, kteří prý proto utekli do Edessy, rozsáhlá syrsky psaná kronika antiochijského syrsko-ortodoxního (jakobitského) patriarchy Michaela z 12. st.³⁰ Největším problémem této zmínky není její pozdní datace. Dá se totiž předpokládat, že Michael disponoval nějakým podstatně starším pramenem. Pokud by jím v konečném důsledku bylo (blíže neznámé) dílo Sergia z Resafy,³¹ šlo by o pramen s křtem prakticky současný. Tato hypotéza se zdá být podložena: různé spisy, zejm. syrské, referují o Edesse v této době poměrně detailně, je tedy možné, že existoval jejich společný pramen zohledňující toto město ve zvýšené míře; o Sergiovi přitom víme, že měl vazby na Edessu, a zároveň je explicitně označen jako zdroj jedné (přímo nedochované) syrské historické kompilace.³²

Kruh se zdánlivě uzavírá, když vidíme, že Michael Syřan referuje o Hérakleiem nařízeném křtu právě v souvislosti s Edessou. Navzdory tomu však není vazba těchto údajů v Michaelově podání dle mého soudu natolik kruciólní, aby se dalo vyloučit, že antiochijský patriarcha znal křest z pramene jiného než onoho na Edessu zaměřeného a že tuto vědomost využil

³⁰ MICHAEL SYR. *Chron.* XI, 4 (překlad CHABOT 1901, s. 414): „A cette époque, l'empereur Heraclius prescrivit que tous les Juifs qui se trouvaient dans tous les pays de l'empire des Romains se fissent chrétiens. Pour ce motif, les Juifs s'enfuirent des pays des Romains; ils vinrent d'abord à Édesse; ayant été de nouveau violentés en cet endroit, ils s'enfuirent en Perse. Un grand nombre d'entre eux reçurent le baptême et devinrent chrétiens.“

³¹ Jako pramen pro příslušnou pasáž Michaela Syřana identifikuje Sergia HOYLAND 2011, s. 95 pozn. 185.

³² K edesským údajům v syrských pramenech viz překlad či parafrázi u HOYLANDA 2011, s. 57 (pozn. 57), 68–69 a 79–81. Sergia jako pramen Dionysia z Tel-Maḥrē uvádí MICHAEL SYR. *Chron.* XI, 3 (překlad CHABOT 1901, s. 411). K problematice srov. PALMER 1993, s. 98–99.

k vysvětlení příchodu židů do města až sekundárně – a mylně.³³ Stejně tak je nejisté, že Michael znal historku o Hérakleiovi – astrologovi.³⁴

Pramenná základna pro hérakleiovský křest ovšem od objevení *DI* zaznamenala jeden významný přírůstek. Příslušný text byl ruským badatelům znám už krátce po publikaci *DI*, obecnější známosti a (provizorního) uveřejnění se ale dočkal až krátce před druhou světovou válkou.³⁵ Jde o část jednoho z listů (podle konvenčního počítání osmého, bez pasáže věnované křtu známého už dlouho předtím)³⁶ Maxima Vyznavače (Homologéta/Confessora), který náleží k nejvýznamnějším řecky píšícím teologům: autor v ní zpravuje adresáty, že *eparchos* po návratu z Konstantinopole „učinil křesťany všechny Židy a Samaritány z celé Afriky, domácí i příšle, podle příkazu našich nejzbožnějších císařů, společně s ženami, dětmi a služebnictvem, v rozsahu mnoha desetitisíců duší, když byli přivedeni k přesvatému křtu

³³ To, že se někteří židé stali křesťany, se konstatuje až po oznámení jejich odchodu do Perse. Masivnější konverze ke křesťanství poté, co opustili Hérakleiovu říši, v níž byli ke křtu nuceni, je ovšem protismyslná a nepravděpodobná. Michael tedy svůj text strukturoval evidentně nevhodně, k čemuž ovšem poskytovala kombinace dvou pramenů lepší příležitost než zpracování předlohy jedině.

Holo 2009, s. 37 se ve svých úvahách pohybuje stejným směrem, ovšem s těžší akceptovatelným způsobem: Michael podle něj navazuje na zprávu arménského historika (Pseudo-) Sebeose (60. léta 7. st.) o Židech v Edesse po odchodu Peršanů a v konfrontaci s přicházejícími Římany, kterou spojuje s Hérakleiovým pronásledováním židů. Je ovšem málo pravděpodobné, že by Michael Syřan znal a dokázal číst tehdy už pět století staré arménsky psané historické dílo. Možné ovšem je, že znal jeden ze Sebeosových pramenů (nebo předlohu či derivaci daného pramene), nejspíše právě Sergia z Rusafy.

³⁴ Pace ESDERS (2009, s. 282, pozn. 150), který poukazuje na to, že MICHAEL SYR. *Chron.* XI, 3 (překlad CHABOT 1901, s. 411) referuje o Hérakleiově příkazu ke křtu po líčení nebeského znamení. Michaelova zpráva (a její paralely v jiných pramenech, čerpajících ze stejného zdroje, pravděpodobně Theofila z Edessy; viz jejich přehled v překladu u HOYLANDA 2011, s. 94–95) ovšem kromě nebeského úkazu zmiňuje i „neastrologické“ zeměměření a explicitně říká, že astronomický jev si vykládali jako znamení (probíhajícího) arabského útoku mnozí, nikoli pouze císař – všechno prvky, které více či méně neladí s historkou o Hérakleiovi – astrologovi.

³⁵ O textu (v jeho kratší verzi) referoval už KULAKOVSKIJ (2004, s. 126–127, pozn. 6; kniha původně vyšla v roce 1915) podle informací S. L. Jepifanoviče, který jej pak vydal (JEPIFANOVIČ 1917, č. 29, s. 84). Publikaci na západě připravil DEVRESSE (1937, s. 34–35); text (delší verze) od něj přebral také STARR (1939, s. 194), v novější době PUMMER (2002, č. 153, s. 357).

³⁶ MAXIM. CONF. *Ep.* 8 v tomto rozsahu je dostupná zejména v *PG* 91, sl. 440C–445B.

v den svátku seslání Ducha svatého v stávající páte indikci“. Maximos dodává, že slyšel o podobném dění v celé římské říši, a následně se proti takové praxi vyslovuje.³⁷

Protože jde o výpověď informovaného současníka, ne-li rovnou očitého svědka dané události, zdají se být pochybnosti o historicitě hromadného křtu židů (jen stěží dobrovolného, ač jeho nucený charakter v listu explicitně zmíněn není) z nařízení císaře Hérakleia nadále prakticky vyloučené.³⁸

Navzdory tomu vystoupil před dvěma desetiletími s názorem, že hérakleiovský křest je fabulací, Paul Speck.³⁹ Tento názor roku 2003 zesnulého berlínského byzantologa zůstává dodnes bezmála ojedinělým a nerozpoutal ani významnější diskusi.⁴⁰ Je nutno poznamenat, že Speck obecněji přistupoval k analýze byzantských pramenů (zejm. pro období 7.–9. st.) tak, že se snažil rekonstruovat jejich zdroje, což samo o sobě nepředstavuje v posledních desetiletích vždy preferovaný přístup k řeckým a latinským historickým či historizujícím textům. Navíc přitom dost často docházel k závěru, že ten či onen text byl kompilátorem (redaktorem) složen z výpovědí zdrojů mechanicky (i když třeba s dobrým úmyslem zachovat a rekonstruovat obsah už porušených či špatně čitelných papírových nosičů pramenného obsahu)⁴¹ a mnohdy v textech spatřoval pozdější interpolace. Striktní kontrola či vyvrácení takovýchto hypotéz nebývají ovšem zpravidla možné, a navíc jsou rozsáhlé Speckovy texty a v nich obsažená argumentace jen namáhavě sledovatelné. Pokud jsou tedy Speckovy rekonstrukce a názory badatelů a badatelek vůbec registrovány, dost často se jim dostává pouze stručného odmítnutí coby „nepřesvědčivým“.⁴²

³⁷ DEVREESSE 1937, s. 34–35.

³⁸ Srov. DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 31: „La réalité du baptême forcé est donc bien établie.“

³⁹ SPECK 1997, s. 267–467 (kapitoly věnované *DI* a Maximovu listu), konkrétně zejména s. 464 (závěr).

⁴⁰ Proti historicitě hérakleiovského křtu se vyslovili také BEIHAMMER (2000, č. 48, s. 68–69), BRANDES (2002b, s. 38–39) a STEMBERGER (2010, s. 102–105), ovšem více či méně opatrně; pokud jde o *DI* a Maximův list, odvolávají se na Speckovu analýzu. Závěry tohoto badatele naopak odmítli např. KAEGI (2002, s. 216, pozn. 92) nebo HOLO (2009, s. 34, pozn. 32).

⁴¹ Jako souhrn daného přístupu může částečně sloužit Speckův diskusní příspěvek v LJUBARSKIJ 1998, s. 52–57.

⁴² Srov. DAGRON 2010, s. 8 a JANKOWIAK – BOOTH 2015, s. 40 k autenticitě Maximova listu nebo např. – z českého prostředí a pro jiné texty než *DI* a Maximův list – PRCHLÍK 2016,

V souvislosti s hérakleiovským křtem židů se nicméně Speckovy argumenty (alespoň ty obsahové) pro to, že příslušná sekce v Maximově listu je pozdější interpolací, solidního probrání dočkaly a byly náležitě vyvráceny či oslabeny.⁴³ Přestože však Speckovy argumenty neprokazují, že jde o interpolaci,⁴⁴ neznamená to ještě nutně, že pasáž skutečně napsal Maximos či alespoň některý současník dané události.

Dokud nevyjde moderní edice Maximovy korespondence, zůstanou nejspíš všechny úvahy o tomto problematickém listu provizorní. Dopis existuje v rukopisech ve třech verzích: jedna z nich neobsahuje pasáž věnovanou konverzi Židů a Samaritánů vůbec, druhá ji obsahuje ve variantě delší (v jádru o vyslovení se pisatele proti danému aktu), třetí pak ve variantě kratší.⁴⁵ Kratší varianta pasáže, ač je v literatuře přehlížena, se mi jeví být

s. 34, pozn. 2 (v tomto případě ovšem lze považovat za implicitní vyvrácení jedné Speckovy teze o Zósimovi celé následující jádro příslušného článku).

⁴³ Speck poukázal na to, že list jmenuje v severoafrickém kontextu kromě Židů i Samaritány (a prokazuje tak svou palestinskou provenienci), uvádí nerealisticky vysoký počet pokřtěných a v polemice s danou akcí operuje s apokalyptickým motivem, který se v r. 632 ještě nedá předpokládat. Vyvrácení, resp. oslabení těchto argumentů se věnoval PUMMER (2002, s. 355–356); k Samaritánům se vyjádřil také KAEGI (2002, s. 216, pozn. 92), ovšem s námitkou poněkud problematičtější. Pummer nevyvracel formální argument, že pasáž je psána jednodušším stylem, než je ten Maximův; je ovšem pravdou, že SPECK (1997, s. 457) při jeho formulaci také nebyl konkrétní.

⁴⁴ PUMMER 2002, s. 356.

⁴⁵ Kratší variantu uvádí i DEVRESSE (1937, s. 34–35, pozn. 3), ovšem s nepochopitelným vynecháním tří slov a pouze na základě jednoho rukopisu. Používaná by prozatím měla být edice, kterou vydal JERIFANOVIČ (1917, č. 29, s. 84; s kritickým aparátem a na základě obou rukopisů): Ἰνα δὲ καὶ τὸ νῦν γενόμενον ἐνταῦθα καινοπρεπεὶς γνῶτε μουστῆριον, τίμοι πατέρες, ἐρῶ συντόμως. Ὁ εὐλογημένος καὶ γνήσιος τοῦ Θεοῦ δοῦλος πανεύφημος ἔπαρχος, πάντα διὰ τῆς θείας χάριτος κατὰ σκοπὸν πράξας πρὸς τοὺς εὐσεβεστάτους ἡμῶν βασιλεῖς, ἐπανῆλθε (ἡμῖν) φαιδρος, τῇ χάριτι καταγλαῖσμένος τοῦ Πνεύματος, καὶ πάντας ἄφρω τοὺς κατὰ πάσαν τὴν Ἀφρικὴν οἰκοῦντας Ἰουδαίους καὶ Σαμαρείτας αὐτοχθόνας τε καὶ ξένους εἰς πόλλους [na rozdíl od Jerifanoviče bych upřednostnil čtení πόλλας druhého rukopisu, které dává syntaktický smysl – J. B.] συντεινούσας ψυχῶν μυριάδας σὺν γυναιξὶ [v Jerifanovičově edici stojí nejspíše omylem γυναῖξι – J. B.] καὶ τέκνοις καὶ οἰκέταις ἐποίησε Χριστιανούς τῇ ἡμέρᾳ τῆς ἁγίας Χριστοῦ ἀναστάσεως [jelikož druhý rukopis čte τῇ ἡμέρᾳ τῆς Πεντεκοστῆς, což je také v souladu s denní datací rukopisu delší verze, je asi nutno soudit, že datace Velikonocemi je sekundární úpravou – J. B.]

původnější⁴⁶ a vykazuje oproti variantě delší několik podstatných rozdílů: její autor se staví ke konverzi Židů a Samaritánů pozitivně, křest v dané souvislosti zmiňuje přinejlepším náznakově, neuvádí roční dataci (indikci) a především nemluví o tom, že by se konverze udála po celé říši a že by *eparchos* konal na pokyn císařů. I pokud by tedy šlo o zprávu současníka, či dokonce Maxima samotného, nedosvědčovala by automaticky Hérakleiem nařízený křest všech židů; mohlo by se jednat pouze o iniciativu lokálního zástupce centrální vlády.

Nucený křest židů za Hérakleia v *DI*

Převážně nenarativní jádro *DI*, jak bylo řečeno už v první části článku,⁴⁷ nechává Iakóba o sobě říct, že byl pokřtěn násilím, resp. nedobrovolně; o Iakóbových posluchačích se zde sice dozvídáme, že o křesťanské víře pochybují, nečteme však nic konkrétního o tom, že by byli pokřtěni proti své vůli.⁴⁸ Pouze jednou pronáší Iakóbos výzvu k víře v Krista a vděčnosti „Bohu

⁴⁶ Delší varianta obsahuje sice více informací (explicitní zmínka o křtu, datace, císařské nařízení, celoříšská platnost), ty lze ale všechny považovat za sekundární rozšíření textu motivované jednak povědomím o hérakleiovském křtu (možná na základě legendy o císaři – astrologovi), tedy úsilím přiblížit výpověď domnělému historickému kontextu, jednak snahou připojit polemiku proti nedobrovolné hromadné christianizaci židů. Kratší varianta má jednu informaci navíc, kterou by bylo těžké vysvětlit, kdyby tato varianta závěru listu byla sekundárním přepracováním původní delší výpovědi: *eparchos* před návratem úspěšně dojednal s císaři všechno, co zamýšlel (πάντα διὰ τῆς θείας χάριτος κατὰ σκοπὸν πράξας πρὸς τοὺς εὐσεβεστάτους ἡμῶν βασιλεῖς). Autor delšího, dle mého přesvědčení sekundárního, textu ze své kratší předlohy vydestiloval informaci, že se *eparchos* vrátil z Konstantinopole (coby sídla císařů), avšak pro agendu, kterou *eparchos* s panovníky řešil, už neměl upotřebení, a tak ji vynechal. Je také možné, že byl přesvědčen, že s císaři byl v hlavním městě předjednan právě křest židů, a proto se cítil oprávněný dodat, že *eparchos* postupoval „podle příkazu našich nejzbožnějších císařů“ (κατὰ κέλευσιν τῶν εὐσεβεστάτων ἡμῶν βασιλέων). To byla ovšem nesprávná interpretace předkládaného textu, v němž *eparchos* „podle svého záměru“ (κατὰ σκοπὸν) dosáhl u císařů „všehno“ (πάντα); i kdyby tedy mezi projednávanými záležitostmi skutečně bývala byla christianizace židů – čemuž text nijak nenasvědčuje –, ty by se nebyly mohly omezovat na ni.

⁴⁷ BAKYTA 2018, s. 67.

⁴⁸ Srov. také STEMBERGER (2010, s. 103), který nejspíš poukazuje na podobnou pointu, i když dost nezřetelně.

a lidem, skrze které nás Bůh přikázal násilím pokřtít“⁴⁹ a snad tak naráží na to, že násilím byli pokřtěni i (všichni?) jeho posluchači.

Jako jeden ze dvou nejdůležitějších dokladů hérakleiovského křtu židů slouží *DI* díky narativnímu začátku (prologu) a konci (epilogu) svého textu (v kombinaci s domnělou dobou vzniku brzy po této události). Začátek popisuje, jak do Afriky z Konstantinopole dorazil *eparchos* Geórgios s Hérakleiovým nařízením o obecném křtu židů, židy svolal a šokované je nechal pokřtít; dále jak z hlavního města dorazil za obchodem (se zbožím jistého bohatého obyvatele Konstantinopole) také Iakóbos, na místě předstíral, že je křesťan, byl ale odhalen a udán jedním zákazníkem, pokřtěn, sužován pochybnostmi o oprávněnosti křtu, až ho noční vidění a následné studium Písma přesvědčilo, že Kristus přišel za Augusta; jak konečně potkal podobně křtem znejistělé židy, domluvil se s nimi na utajeném setkání, na němž se pak ujal slova.⁵⁰

Epilog *DI* přináší zejména podrobnosti o Iakóbově osobě a obchodním poslání v Africe, avšak tematizuje i jeho předstírání, že je křesťan, odhalení, pokřtění a vnitřní konverzi. Toto dění je tu vysvětleno pouze stručně: „Náhodou se tehdy událo, že byli křtěni židé.“⁵¹

Závěr pramene tedy sice zmiňuje jakýsi křest židů, nikoli však jejich obecný (celoříšský) křest z Hérakleiova příkazu. Takovéto údaje naopak nacházíme v prologu *DI*, který ovšem zcela chybí v řeckých rukopisech a je znám (s jistými variacemi) pouze z překladových verzí. Bonwetsch a Déroche vyšli z předpokladu, že narativní začátek byl původní součástí díla, a zařadili ho do svých edic (resp. rekonstrukcí původního textu) alespoň v překladu do moderního jazyka.⁵² Tento náhled je dnes prakticky obecně akceptovaný, i když mnohdy nereflektovaně.⁵³ Odlišný názor ovšem svého času, záhy po

⁴⁹ *Doctr. Iacobi* 5, 9, 20–21. Zmínit lze ještě *Doctr. Iacobi* 4, 5, 7–9, v níž jde ovšem o obecný Boží příkaz, „aby byli židé pokřtěni i násilím“.

⁵⁰ *Doctr. Iacobi* 1, 1–5 (zač.).

⁵¹ *Doctr. Iacobi* 5, 20; citované místo: 5, 20, 29 (Εὐρέθησαν δὲ τότε κατὰ συγκυρίαν βαπτισόμενοι οἱ Ἰουδαῖοι).

⁵² BONWETSCH 1910, s. V a 1–3 (překlad slovanské verze do němčiny); DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 56n. a 70–75 (překlad slovanské verze a kombinace textu dvou arabských rukopisů do francouzštiny).

⁵³ Jako projev nereflekované akceptace dané teorie lze označit převyprávění obsahu prologu *DI* bez alespoň zmínky o stavu jeho dochování. Viz třeba DEVRESSE 1937, s. 29–30; JONES

Bonwetschově *editio princeps*, prezentoval François Nau v úvodu ke svému neužívanému, prakticky zapomenutému vydání první části *DI*.⁵⁴ Je pochopitelné, že odsunutí daného úseku coby sekundárního přídavku není vůbec lákavou perspektivou: hrozí ztráta nejenom informačně bohatého pramene (alespoň pro jistou dobu či problematiku) a čtenářsky zajímavého vyprávění, ale také apriorní pomůcky k uchopení díla (jejíž zcela adekvátní náhradou by nebyly ani zmínky a narativní prvky porůznu v jádru díla, ani epilog, už jenom vzhledem ke svému místu v toku textu). Stejně tak je pochopitelné, že přístup k *DI* skrze dokončené edice, svého času Bonwetschovu, dnes převážně Dérocheho, svým dílem přispívá k tomu, že jsou názory a výsledky práce editorů bez dalšího akceptovány, ač by si Nauův návrh zasloužil přinejmenším větší pozornost.

Zastánci tradičního názoru, podle něž je *DI* bez prologu sekundární ve srovnání s *DI* prolog zahrnující, musí buď předpokládat, že v řecké tradici byl narativní začátek textu záměrně potlačen, nebo že byl ztracen kvůli porušení archetypu dochovaných rukopisů. První alternativu, pokud je mi známo, nikdo nezvažoval. Nelze ji vyloučit, nezdá se však být ani pravděpodobná právě s ohledem na čtenářskou psychologii: odstranil by některý editor či kopista k pochopení zbytku textu zásadně užitečný úvod beze zbytku, zvláště když nekrátil nebo neredukoval jiné narativní či neteologické prvky v dalším textu? S druhou možností („une lacune due à la mutilation d'un manuscrit“) pracuje Déroche.⁵⁵ To, že by fyzický defekt rukopisu skončil zrovna na rozhraní narativního prologu a začátku zápisu Iakóbova

1964, s. 316; ANTHONY 2015, s. 245. Na začátek *DI* odkazují a povědomí o problému tradice signalizují HOYLAND 1997, s. 56 (pozn. 8) či HOLO 2009, s. 34 (pozn. 31).

⁵⁴ NAU 1912, s. 725 a 736n. Jediný obdobný mně známý postoj lze číst u STEMBERGERA (2010, s. 103): „Die griechische Version ist die älteste Fassung; im Unterschied zur arabischen, äthiopischen und slawischen Bearbeitung enthält sie keinen historischen Prolog über die Bekehrung des Jakobus (ein solcher ist erst sekundär ergänzt worden)...“ Snad se přitom opírá o Naua, kterého v daném příspěvku na jiných místech cituje, ovšem toto tvrzení nedokládá odkazem ani na něj, ani na nikoho jiného.

⁵⁵ DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 56.

výkladu,⁵⁶ nelze zcela vyloučit, šlo by však o natolik pozoruhodnou náhodu, že ji lze označit za značně nepravděpodobnou.⁵⁷

Proti možnosti, že *DI* původně neměla narativní začátek, se zdá svědčit podrobnější srovnání textu různých rukopisů: ty řecké zachycují pokročilejší stadium tradice než slovanský překlad, který na rozdíl od nich prolog obsahuje.⁵⁸ Tento problém lze ovšem překonat pomocí hypotézy, že překladatel či překladatelé pracovali se dvěma rukopisy řeckého textu,⁵⁹ z nichž pouze jeden (snad překladatelům dostupný teprve dodatečně nebo pro ně méně důležitý, protože byl starší a v horším stavu) patřil do větve tradice, v níž prolog figuroval a z níž vzešly také arabské recenze.

Z námitek proti možnosti, že *DI* původně neměla prolog, které byly badateli skutečně vzneseny, dvě⁶⁰ nemají velkou váhu, protože vyjadřují výše tematizovanou obavu moderních čtenářů z díla, které nemá situační, narativní ukotvení hned na začátku textu. Čtenáři v antice a středověku ji sdílet nemuseli. Zejména však úkol uvedení do díla mohl plnit jeho titul.

Jediná závažná námitka se týká právě titulu, který zní: *Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου, βαπτισθέντος ἐπὶ Ἡρακλείου τοῦ (εὐσεβεστάτου – vymazáno) βασιλέως καὶ Γεωργίου ἐπάρχου τῆς Καρθαγεννησίων πόλεως παρὰ γνώμην ἰδίαν, πρὸς τοὺς ἐξ Ἰουδαίων νεοβαπτίστους χαίρειν, προφάσεως ἀγαθῆς αὐτῶ γενομένης τοῦ ἐπιγνώαι τὸν Κύριον· ὅτι οὐ δεῖ σαββατίζειν μετὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ παρουσίαν, καὶ ὅτι ἀληθῶς αὐτός ἐστιν*

⁵⁶ Pro přesnost je nutno dodat, že z Iakóbova výkladu chybí v řeckém znění oslovení posluchačů „Frères, gens de mon peuple“, resp. „Mes frères, gens de ma race“ (*Doctr. Iacobi* 1, 5 [DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 74, resp. 75]), což může ovšem, domnívám se, stěžít představovat závažné zpochybnění předloženého určení.

⁵⁷ Dérocheho představa je přijatelnější při domněnce, že kopista měl ve své předloze část prologu ještě zachovanou, začal však opisovat od místa, které mu dávalo smysl. Za tuto ideu děkují anonymnímu recenzentovi článku.

⁵⁸ Viz k tomu DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 60.

⁵⁹ Také DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 63) považují za potřebné vztah dvou podstatných řeckých rukopisů a slovanské verze řešit pomocí domněnky, „que l'un des trois témoins a plus d'un modèle et résulte d'une contamination.“ Vzápětí navrhují jako nejpravděpodobnějšího kandidáta řecký rukopis P (*Paris Coislin* 299), to ovšem nevyklučuje, že výsledkem kontaminace je i slovanský překlad.

⁶⁰ BONWETSCH 1910, s. V („in der Doctrina Iacobi stets die Schilderung der Verhandlung mit einer solchen der geschichtlichen Situation verbunden ist“); DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 56 („le texte commence ... sans la moindre mise en scène“).

ὁ Χριστὸς ὁ ἑλθὼν καὶ οὐχ ἕτερος.⁶¹ Figuruje v něm informace (odkaz na *eparcha* Geórgia), kterou *DI* jinak obsahuje pouze v prologu,⁶² a která tedy někdejší přítomnost narativního začátku předpokládá.⁶³ V tomto případě ovšem není samozřejmé, že titul v řecké rukopisné tradici nacházíme; pokud by byl archetyp řeckých rukopisů ztratil první list či několik listů s prologem, přišel by i o titul.⁶⁴

Při zde předkládané představě o původní absenci prologu tento problém odpadá. Vysvětlit je nutné pouze dataci Iakóbova křtu v titulu císařem Hérakleiem a „karthaginským“ *eparchem*. Myslitelná (a zřejmě i jediná možná) je hypotéza, že titul nově napsal nebo o dataci rozšířil někdo obeznámený s dalším pramenem pro křest; konkrétně lze pomýšlet na Maximův osmý list (či přesněji na Maximovu korespondenci jako celek, protože *eparchovo* jméno je možné vyčíst pouze z listů dalších),⁶⁵ nebo na nějaké neznámé, o Maxima se opírající, dílo.⁶⁶

⁶¹ Z vícero důvodů, které se ozřejmí postupně, cituji titul tak, jak stojí v rukopisu F (podle anotace DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 48), nikoli editorskou rekonstrukci (DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 71).

⁶² *Doctr. Iacobi* 1, 2.

⁶³ Námitka DAGRONA – DÉROCHEHO 1991, s. 56. Geórgia zmiňuje sice jen jeden ze dvou relevantních rukopisů (F), jde však o ten z nich, který titul zachycuje zřejmě věrněji (srov. DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 47). Navíc oba rukopisy v titulu jmenují císaře Hérakleia, kterého *DI* taktéž uvádí pouze v prologu, takže by trvání na absenci *eparcha* v titulu coby původnějším čtení problém nevyřešilo.

⁶⁴ DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 56) předpokládají, že byl opsán z obsahu rukopisu či že jde o přemístěnou subskripci, což je možné. SPECK (1997, s. 271) nechává otázku zcela otevřenou.

⁶⁵ Např. MAXIM. CONF. *Ep.* 1, titul. (PG 91, sl. 364A). Pojmout Geórgia jako „eparcha města Karthagiňanů“ bylo možné na základě epilogu *DI*. Maximův list mluví nejmenovitě o „nejzbožnějších císařích“, lze snad ale předpokládat, že hypotetický autor či interpolátor titulu *DI* měl povědomí o tom, že jde o dobu Hérakleiovy vlády.

⁶⁶ Záznam syrsky psaného historiografického díla konvenčně označovaného jako kronika Pseudo-Dionysia z Tel-Mahrě či *Zuqnínská* o *eparchově* příchodu s císařovým nařízením a křtu šokovaných židů (Ps.-DION. TELMAHAR. *Chron.* ad a. 928 [překlad HARRAK 1999, s. 141]) by mohl být pozůstatkem tohoto hypotetického pramene. Pasáž natolik výrazně souhlasí s odpovídající částí prologu *DI* i na verbální rovině (pokud to lze říct při srovnávání syrského na jedné a slovanského či arabského textu na druhé straně, resp. alespoň jejich překladů do moderního jazyka), že ji DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 51) považují dokonce za jednu ze dvou stop alespoň parciálního syrského překladu *DI* (skepticky k tomu ANTHONY 2014, s. 246 pozn. 8). Šokující je ovšem zjištění, že Pseudo-Dionysiův záznam při své věrnosti mluví o císaři Fókovi, Jeruzalému a Palestině místo o Hérakleiovi, Karthágu

Pokud připustíme, že prolog nebyl původní součástí *DI*, Hérakleiem zamýšlená christianizace všech židů se z díla vytrácí; to, co zbývá, je několik výslovných zmínek o nedobrovolném pokřtění Iakóbově v jádru díla⁶⁷ a v epilogu líčení, jak k tomu došlo, nepostrádající sice barvitost, ale bez jakýchkoli jasných informací o rámcovém křtění židů (od kterého autor artikuluje jistý, ač pochopitelně neurčitelný, časový odstup).⁶⁸

(a eventuálně Africe). Existenci nějakého dalšího pramene pro vysvětlení záznamu *Zugnínské kroniky* před pouhým syrským překladem části prologu *DI* upřednostnil i NAU (1912, s. 721) s poukazem na to, že v dané epizodě za židy mluví jakýsi Nonnos či Iónas (nejasný je v tomto ohledu rukopis Pseudo-Dionysiovy kroniky, slovanský materiál pak – snad nezávisle – kolísá mezi Nonem a Joanem; viz k tomu BONWETSCH 1910, s. 1 včetně kritického aparátu k řádku 22; a NAU 1912, s. 720n. pozn. 4), který jinak v *DI* nevystupuje. Postulovaný pramen, snad řecký, mohl na základě Maximovy korespondence (v níž se nacházel osmý list s dodatkem o křtu asi už v delší verzi, která jasně mluví o příkazu „nejzbožnějších císařů“) psát o *eparchovi* Geórgiovi poslaném císařem do města a celé země, aby pokřtil židy. Při překladu pramene do syrštiny byly nejmenované entity také blíže určeny, ovšem nesprávně; syrský text pak využil Pseudo-Dionysios, který neuměl řecky (WITAKOWSKI 1987, s. 94). Autor prologu *DI* se při zařazení hypotetického pramene do svého díla mohl pro identifikaci Karthága a Afriky opřít přinejmenším o epilog *DI* (zmínka o „klášteře v Karthágu“ v jádru textu [*Doctr. Iacobi* 1, 7, 6: ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας χρώμενος βιβλία διὰ φίλων Χριστιανῶν ἀπὸ ἐνὸς μοναστηρίου ἐν Καρθαγέννῃ] působí věcně a syntakticky nepatříčně, takže bude nejspíše glosou či interpolací, jak soudil i SRECK 1997, s. 281, pozn. 40 – pokud ovšem nepřednostníme škrtnutí „chrámu“).

⁶⁷ Také v titulu: βαπτισθέντος [...] παρὰ γνώμῃν ἰδίων. Avšak po tom, co bylo právě řečeno o zde se nacházející dataci křtu, není možné spoléhat na to, že jsou tato slova původní. DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 56) předpokládají, že titul obou relevantních řeckých rukopisů jako takový nemůže být původní. K tomu by je do jisté míry měla nutit i jejich teorie o ztrátě prvních listů archetypu rukopisné tradice, k problému se ale vyjádřili vynalézavým způsobem (viz pozn. 64). Podstatné pro ně tedy je to, že titul „attribue la paternité du texte à Jacob lui-même, contredisant ainsi la fiction de la sténographie par Joseph“. Tím se nepochybně vztahují k pozdravu χαίρειν, který na první pohled nejen věcně, ale ani syntakticky nedává smysl. O tom, že je správným řešením slovo vynechat, jak činí v edici DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 71), lze pochybovat. V této souvislosti je nicméně podstatné to, že ani tyto badatelé, ani BONWETSCH (1910, s. 1; na rozdíl od NAU 1912, s. 745) implicitně nepovažují za původnější čtení druhého rukopisu C χειρὶ νεοβαπτιστοῦς, které by asi mělo znamenat „násilím pokřtěné“ a přidávalo by do *DI* bez prologu jedinou explicitní zmínku o charakteru křtu jiných Židů nežli Iakóba. Nejenže je C rukopisem, který titul zachycuje obecně hůře (viz pozn. 63), ale νεοβαπτιστοῦς χαίρειν je celkem nesporně *lectio difficilior*.

⁶⁸ Viz pozn. 51. Časový odstup signalizuje tóte. Je třeba říct, že líčení Iakóbova křtu v epilogu (*Doctr. Iacobi* 5, 20, 30–40) chybí v neřeckých verzích a obsahově i verbálně poměrně věrně odpovídá vyprávění v prologu (*Doctr. Iacobi* 1, 3). DAGRON – DÉROCHE (1991, s. 57)

Pokud by byl tento náhled na *DI* a ostatní relevantní prameny (zejm. Maximův osmý list) akceptován, nezbylo by než uznat, že pro Hérakleiem plánovaný celoříšský křest židů nedisponujeme žádným solidním (či, chceme-li, nesporným) dokladem a že je nutné začít brát vážně možnost, že jde o nedobovou, ač poměrně ranou, fikci.

Ke genezi a dataci *DI*

Předchozí rozbor snad dostatečně ukázal, že aplikace textověkritické metody na *DI* může výrazně změnit nejen pohled na doložení hérakleiovského křtu v tomto prameni, ale také představu o původnější podobě díla, konkrétně o jeho narativním ukotvení hned na samém počátku.

Pomocí této metody v současnosti už další závěry o genezi *DI* činit nelze. François Nau sice ještě při srovnávání rukopisů mohl uvažovat o tom, že i narativní epilog *DI* je druhotným dodatkem, avšak objevy dodatečného materiálu tezi vystavěnou na tomto základě vylučují.⁶⁹

Lze se však zaměřit na formální a obsahové rozdíly či na rozpory uvnitř textu. Tento přístup byl vlastní výše zmíněnému Speckovi, který s jeho pomocí dospěl k závěru, že *DI* jako celek není jednotným dílem z doby krátce po událostech, k nimž se vztahuje, nýbrž kompilací několika děl či mnohdy spíše jejich fragmentů z doby byzantské „renesance“ 9.–10. st., konkrétně zejm. teologického dialogu, dále pikareskního románu o židovském kupci Iakóbovi a zatřetí dialogického románu s hlavními postavami

ho proto považují za interpolaci převzatou právě ze začátku *DI*, musí pak ovšem předpokládat, že její původce měl k dispozici uvolněné listy s prologem nebo jiný rukopis prolog ještě obsahující. To není nejpravděpodobnější teorie. Proč by se pak příslušný kopista nesnažil zkopírovat či jinak zachránit celý prolog? Bezproblémová by naopak byla, domnívám se, hypotéza, že se autor dodatečného prologu *DI* pro popis Iakóbova křtu inspiroval – ostatně zcela přirozeně – epilogem, ze kterého příslušnou pasáž naopak vypustil. To, že je líčení v prologu o něco málo bohatší, tomu nepřekáží: jde o volně fabulovatelný údaj (Iakóbos je po zadržení a ve vězení vyzván, aby se nechal pokřtít).

⁶⁹ NAU 1912, s. 725n. Tomuto badateli byl znám pouze jediný arabský rukopis (NAU 1912, s. 717–719) a samozřejmě etiopský překlad reprezentující druhou arabskou recenzi se zkráceným koncem. Rukopisy první arabské recenze (viz popis u DAGRONA – DÉROCHEHO 1991, s. 51–52) ukazují, že překlad do arabštiny původně epilog obsahoval.

christianizovaného Žida Iusta a nepokřtěného žida Iakóba a s apokalyptickou tematikou.⁷⁰ Tuto hypotézu nelze ani prokázat, ani jednoznačně vyvrátit. Není příliš překvapivé, že ač ji nikdo neakceptoval, žádná konkrétní kritika na její adresu artikulována nebyla.

Lepší než Speckův model jednorázové kompilace několika zdrojů se mi zdá být hypotéza o postupném rozšiřování *DI*. Tendenci uživatelů tohoto díla doplňovat text ilustruje totiž jednak (snad až dvojnásobně) obohacení pasáže o falešném prorokovi, jednak zejména dodání prologu; jde přitom o skutečnosti, které lze poměrně exaktně dokazovat srovnáváním jednotlivých verzí *DI*. Speckovu verzi neunitární geneze díla dále oslabuje to, že teologický dialog měl sloužit kompilátorovi pouze jako nepřilíš podstatný doplněk ke dvěma dalším složkám románového charakteru.⁷¹ Pokud si však lze něco vzít z jediné existující (a s oblibou citované) obecné kritiky Speckových příspěvků k textům o židech v Byzanci 7. st., je to poukaz na to, že tehdejší anti-judaistické písemnictví mělo za sebou nezanedbatelnou tradici a bylo nábožensky motivované.⁷² Citáty ze Starého zákona mající dosvědčovat oprávněnost křesťanství ve srovnání s judaismem je tedy nutno stavět při vzniku *DI* na první místo, a to asi nejenom co do jejich významu, nýbrž také chronologicky.

Je tedy možné formulovat hypotézu, že jádrem pozdější *DI* se stala právě sbírka starozákonních citátů, snad od začátku určená křesťanům z řad Židů a dost možná z doby dřívejší než ze 7. st. Podle jednoho spisu tohoto druhu, který se nám dochoval pod jménem Řehoře z Nyssy, lze soudit, že postrádala situační, resp. historické ukotvení.⁷³ Nelze ovšem vyloučit, že (ne nutně

⁷⁰ SPECK 1997, s. 268–269 a 437–439; 2000, s. 83–85.

⁷¹ Tak působí vyjádření u SPECKA 1997, s. 269 a 2000, s. 84.

⁷² KÜLZER 1998, s. 584–586. Vlastní Külzerův záměr, popření významu politických dějin 7. st. coby impulsu k protijidovské polemice, i kdyby byl oprávněný, může ovšem jen stěžít vyvrátit Speckovy konkrétní rozborů příslušných textů. Navzdory tomu Külzerovu recenzi (implicitně) jako podstatný argument pro ignorování Speckových závěrů o *DI* citují KΛΕΓΓΙ 2003, s. 216, pozn. 92, HOLO 2009, s. 34, pozn. 32 či ANTHONY 2014, s. 247, pozn. 12.

⁷³ Ps.-GREG. NYSS. *Test.* (PG 56, sl. 193–233). Odhlédneme-li od titulu, který působí jako celek sekundárně (Τοῦ ἐν ἁγίοις Γρηγορίου ἐπισκόπου Νύσσης ἐκλογαὶ μαρτυριῶν πρὸς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Παλαιᾶς. Μετὰ τινος ἐξεργασίας περὶ τῆς ἁγίας Τριάδος· ὅτι Λόγον, καὶ Πνεῦμα ἔχει ὁ Θεὸς, κατὰ τὰς Γραφάς· Λόγον ἐνυπόστατον καὶ ζῶντα, καὶ Πνεῦμα ὁσάυτως), není spis nijak uváděn a kontextualizován.

originální) titul coby jediné uvedení do této „Proto-*DI*“ už ve své původní podobě připisoval prezentované učení nově pokřtěnému Iakóbovi,⁷⁴ kterého toto označení i typické židovské jméno měly charakterizovat jako konvertitu od judaismu, aby se recipienti sbírky mohli cítit lépe osloveni. Není sice nutné akceptovat Speckem postulovaný dialogický román o Iakóbovi a Iustovi jako jeden ze zdrojů *DI*, některé indicie však naznačují, že druhá polovina jejího jádra (s Iustem na scéně) by mohla být dodatečným prodloužením původního textu.⁷⁵

Nejpozději v této fázi vzniku *DI*, pokud ne alespoň částečně už předtím, byla sbírka biblických citátů a dalšího antijudaistického materiálu kontextualizována (historizována) i ve své první části zakomponováním údajů o poučujícím Iakóbovi a editací do pseudodialogické formy (např. přidáním pasáží vysvětlujících, jak byl Iakóbu výklad zapsán).

Pokud bychom tuto historizaci připsali na účet autorovi, který prodloužil jádro textu o druhou polovinu, v níž vystupuje Iustos, byla by *DI* v jádru přece jenom jednotným dílem, jež vzniklo rozšířením a kontextualizací starozákonního florilegia.⁷⁶ Nelze však vyloučit ani naznačenou jinou možnost, rozlišení jednoho či několika redaktorů, resp. interpolátorů pracujících na kontextualizaci první poloviny *DI* a autora druhé, apokalyptické poloviny spisu. Pokus identifikovat jednotlivé vrstvy textu v jádru díla by bohužel nemohl vést k jiným než spekulativním výsledkům. Kromě jiného to tedy znamená, že nelze dost dobře odhadnout, kdy do jádra *DI* pronikly narážky na nedobrovolný křest Iakóbu (a eventuálně jeho posluchačů).

⁷⁴ Mohl znít třeba *Διδασκαλία Ἰακώβου νεοβαπτίστου· πρὸς τοὺς ἕξ Ἰουδαίων νεοβαπτίστους χαίρειν*. Vychází z rukopisného titulu, který ovšem nemusí být původní. Srov. pozn. 61, 63 a 67. Pozdrav (*χαίρειν*), i kdyby titul původní nebyl, dle mého soudu naznačuje, že v jisté etapě tradice textu některý čtenář, resp. kopista považoval *DI* za bezprostřední záznam Iakóbova učení; v textu tedy chyběl prolog, ale snad i další údaje, které z něj činily pseudodialog (nebo si jich tento čtenář alespoň nebyl vědom).

⁷⁵ Srov. DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 259: „les deux premières séances, sans Ioustos, sont davantage marquées par l’usage de sources antérieures prises dans un florilège analytique... Au contraire, dans les séances suivantes... La succession des thèmes ne retrouve une vraie logique que pour traiter de l’eschatologie. Cette seconde partie du texte est plus personnelle et davantage conçue en fonction du contexte historique.“

⁷⁶ K tomu se blíží názor DAGRONA – DÉROCHEHO (1991, s. 256–259), podle kterého si ovšem autor *DI* starozákonní materiál, jež pak zpracovával ve svém textu, shromáždil sám, ač třeba i s pomocí biblických komentářů.

Epilog, reprezentující ve Speckově modelu nejpodstatnější část materiálu v *DI* pocházejícího z románu o kupci Iakóbovi, lze navzdory absenci indicií z rukopisné tradice považovat za zvláštní dodatek, motivovaný snahou čtenářům Iakóba představit.⁷⁷ Posledním zásadním rozšířením spisu byl ovšem, soudě podle rukopisné evidence, narativní prolog.

Pokud nahlížíme na *DI* jako na text vzniklý postupným rozšiřováním a editováním, stává se otázka jeho datace mnohovrstevnatější než při představě o jeho jednorázové genezi, i když by samozřejmě bylo možné problém zjednodušit na dataci konečné verze či alespoň verze předposlední, bez prologu. Argumentačně podložených vyjádření, resp. detailnějších rozborů problematiky je v bádání překvapivě málo a vyslovují se pro dataci ranou (r. 634 či záhy poté),⁷⁸ pozdní (před koncem 7. st., nejspíše 70. léta)⁷⁹ či jakousi střední (zač. 40. let 7. st., před r. 646/647).⁸⁰

⁷⁷ Zdá se, že *Doctr. Iacobi* 5, 20 je napsána ještě lidovějším jazykem než zbytek díla (srov. SPECK 1997, s. 415), tento dojem ovšem může být vyvolán pouze tím, že ve zbytku řeckého textu nejsou obdobně barvitě pasáže dostatečného rozsahu, v nichž by se vulgární řečtina mohla srovnatelně působivě projevit. Nápadný je i terminologický kontrast (*Doctr. Iacobi* 5, 20, 25 Γαλλίους vs. 3, 10, 4 Φραγγίτας; srov. MAAS 1911, s. 464), na kterém se ale mohly podepsat použité prameny. Zejména se však epilog vyznačuje mnoha údaji, které jsou jednak pro podstatu díla nepodstatné, jednak dost konkrétní a z jádra zhusta neodvoditelné. DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 57 s pozn. 24 se sice spokojují s konstatováním, že autor neumí organizovat svůj text, jako přirozenější vysvětlení existence epilogu tohoto charakteru si mi však zdá předpoklad, že jde o dodatek jiného autora.

⁷⁸ HOYLAND 1997, s. 58–59.

⁷⁹ ANTHONY 2014, s. 262–264. ANTHONY 2014, s. 247 a 262 se v jistém smyslu hlásí k Speckovi jako svému předchůdci v popírání dřívější datace, přisuzuje ovšem Speckovi dataci nepřesnou (do století 8. místo 9.–10., k čemuž viz SPECK 2000, s. 84) a zejména nechává stranou skutečnost, že SPECK 1997, s. 268 datoval postulované zdroje *DI* do 7. st. (román o Iakóbovi a Iustovi na jeho konec a román o kupci Iakóbovi dokonce do jeho první poloviny).

⁸⁰ DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 246n. s pozn. 114. Budiž ovšem ihned konstatováno, že tato pozice je nesmyslná: počítá s tím, že arabská expanze už byla v době sepsání *DI* považována za nezvratnou, což by umožňovalo nanejvýš stanovení jakéhosi *terminus post quem* (který si netroufám odhadovat), zatímco Dagron navrhuje naopak *terminus ante quem* (definitivní dobytí Egypta a počátky nájzdů do Malé Asie). Ovšem autor píšící později, např. po dobytí Karthága Araby, si nezvratností jejich expanze musel být vědom neméně, ba dokonce spíše ještě více.

DI obsahuje pouze tři explicitní datace, které je možné pokoušet se využít pro její časové určení. Dataci Iakóbova odplutí z Afriky⁸¹ lze takto ovšem využít pouze za nesamozřejmého předpokladu, že sepsání díla následovalo velice záhy poté; avšak epilog je pravděpodobně pozdějším dodatkem a nemá výpovědní hodnotu pro předchozí podobu díla – nadto jeho autor, jak bylo výše řečeno, deklaruje jistý časový odstup od křtu Židů v Africe.

Zajímavější jsou dva poukazy v první polovině *DI* na to, že Židé uráželi Krista svou nevírou a byli otroky (pro)národů po dobu 640 či 600 let.⁸² Problémy zde ovšem začínají tím, že se první pasáž od druhé počtem let liší; druhý údaj lze nicméně např. považovat za zaokrouhlený či vzniklý textovou koruptelou.⁸³ Větší pozornosti hodná suma 640 let by pak ve smyslu toho, co je v textu napsáno, měla být počítána od Ježíšova ukřižování, takže tento údaj by implikoval přibližně r. 670–675 po Kr. Potud dospěly úvahy už dvou badatelů.⁸⁴ Tato (nezamýšlená) datace je ovšem problematická: šlo by o datum, které by si autor nemohl dovolit vložit do úst Iakóbovi, pokud ho chtěl nechat přednášet jeho učení v době krátce po hérakleiovském křtu či objevení se falešného proroka přicházejícího se Saracény. Pokud ovšem akceptujeme výše nastíněnou hypotézu postupného vzniku *DI*, lze připustit, že autor těchto implicitních datací ve svém textu Muhammada neměl a ani Iakóbovo učení nechápal jako vyvolané či chronologicky navazující na údajný Hérakleiem nařízený křest (který v jeho textu taktéž tematizován nebyl). Podobnou komplikací je, že by Iakóbovi r. 675 bylo bezmála 90 let,⁸⁵ což ovšem asi není dojem, který by o svém protagonistovi chtěla *DI* vyvolat. Je ovšem otázkou, zda si toho byl autor implicitní datace Iakóbova učení do r. 675 vědom; poznámka implikující Iakóbovo narození může pocházet z jiné vrstvy geneze textu.

⁸¹ *Doctr. Iacobi* 5, 20, 30n. (13. července 7. indikce, což se s ohledem na dobu domnělého hérakleiovského křtu v Africe pochopitelně vykládá jako odkaz na r. 634).

⁸² *Doctr. Iacobi* 1, 22, 35–39 a 2, 6, 14n. Že i druhé místo pomýšlí na počítání od ukřižování, plyne z *Doctr. Iacobi* 2, 6, 9n.

⁸³ Druhou možnost navrhuje anonymní recenzent článku.

⁸⁴ ANTHONY (2014, s. 262), který údaj akceptuje jako pro dataci *DI* relevantní; HOYLAND (1997, s. 58n. s pozn. 14), který význam údaje relativizuje, ale připouští, že „might refer to the date of a redaction“ (nejspíše ze strany písaře).

⁸⁵ Údaj o Iakóbově věku za císaře Fóka obsahuje *Doctr. Iacobi* 1, 40, 16n.; k přepočtu srov. DAGRON – DÉROCHE 1991, s. 234 s pozn. 35.

Pokud bychom brali dataci do r. 675 vážně, měli bychom s jistotou k dispozici *terminus post quem* pro činnost jednoho z autorů. Nešlo by ovšem o poznatek nikterak bezvýznamný, jelikož by to činilo ranou a prostřední dataci pro celek *DI* neudržitelnými.

Epilog, jehož přidání bylo nejspíše předposledním zásadním krokem při konstituci *DI*, obsahuje dost konkrétních údajů, které povzbuzují k dataci.⁸⁶ Avšak situovat Iakóba a jím poučované do Karthága mohl autor epilogu díky své znalosti Maxima a jeho korespondence i poté, co bylo město zničeno Araby koncem 7. st., a věrohodně působící vykreslení židovských komunit a zejména obchodníků z východu v západním Středomoří mohl alespoň zčásti převzít z nějakého staršího pramene. Je ale pravda, že jít v dataci epilogu do doby pozdější než začátek 8. st. se nezdá být vhodné.⁸⁷

Robert Hoyland ve snaze argumentačně podložit ranou dataci textu poukazuje na to, že psát dílo o nuceném křtu Židů několik let po dané události by bylo bývalo zbytečné a nevysvětlitelné.⁸⁸ S tím ovšem nelze souhlasit. Hérakleiem nařízený křest se definitivní součástí *DI* stal až při dodání prologu a předchozí autoři a upravovatelé postupně vznikajícího spisu se mohli ve svých narážkách vztahovat i k eventuálním lokálním palestinským nuceným konverzím či třeba k legendě o Hérakleiovi – astrologovi, špatně si vyloživším prococtví o obřezaných. Povědomí o (jakýchkoli) konverzích mohlo být živé minimálně po jednu generaci od konce poslední byzantsko-perské války (r. 629) a údaj o domnělém křtu nařízeném Hérakleiem nebyl pro historickou paměť evidentně zcela zbytečný ani r. 660 (ve Fredegarově případě), ba ani ve 12. st. (u Michaela Syřana).

⁸⁶ Viz argumentaci ANTHONYHO 2014, s. 262n.

⁸⁷ *Doctr. Iacobi* 5, 20, 20 zmiňuje τα κινηθέντα υπό τοῦ Ἀσμίκτου καὶ ὑπὸ ἄλλων. Ať už jde o podniky obchodního (jak by naznačoval kontext), politického či jiného charakteru, vědomost o nich musel autor čerpat ze svého pramene, nebo si je sám pamatoval. Druhá možnost je snad pravděpodobnější; jinak by danou narážku na obsah pramene svým čtenářům vysvětlil konkrétněji. Jelikož je z pramenů v byzantských dějinách známá jediná osoba s takovým jménem či příjmením, *patrikios* Stefanos Asmiktos (THEOPHAN. *Chron.* ad a. 6203 [ed. DE BOOR 1883, s. 377]; NICEPH. *Brev.* 45, 7 [ed. MANGO 1990, s. 106]) z konce vlády císaře Iustiniana II. (685–695 a 705–711), pravděpodobně se i v *DI* naráží na něj nebo nanejvýš na jeho otce.

⁸⁸ HOYLAND 1997, s. 59.

Jako další argument pro ranou dataci *DI* předkládá Hoyland tezi, že o arabské expanzi nebylo krátce po r. 634 už nadále možné realisticky referovat ve formě zvěstí.⁸⁹ Ovšem právě autor pozdější, s dobrým povědomím o důsledcích arabské expanze, mohl naopak Abraamův list se zvěstmi o falešném prorokovi zvolit jako literárně sofistikovanou narážku na to, co jeho čtenáři vědí, a jako završení svého rozšíření díla o apokalyptický dialog mezi Iakóbem a Iustem.

Zde nastíněný model, podle něhož *DI* vznikala postupně a svou téměř konečnou podobu (bez prologu) získala nejspíš až po r. cca 675, snad koncem 7. či začátkem 8. st., na první pohled tento spis coby historický pramen značně devaluje. I pokud v něm však nebudeme hledat časově bezprostřední recepci a doklad Hérakleiova plánu christianizovat židy – o jehož existenci lze pochybovat – nebo Muhammada, zůstává nám stále dílo, které přinejmenším v jedné ze svých vrstev představuje pokus křesťanského autora vyrovnat se jistým způsobem s někdejší násilným křtěním židů, a to v Palestině, v níž se křesťanství ocitlo s judaismem ve stejné pozici náboženství nikoli vládnoucího.⁹⁰

Literatura

- ANTHONY, Sean W. Muḥammad, the Keys to Paradise, and the *Doctrina Iacobi*: A Late Antique Puzzle. *Der Islam*, 2014, 91, s. 243–265.
- BAKYTA, Ján. Úvod do problematiky pramene *Doctrina Iacobi nuper baptizati* I: Židovská komunita a eschatologie. *Avrīga. Zprávy Jednoty klasických filologů*, 2018, 60/2, s. 62–85.
- BANGERT, Kurt. *Muhammad. Eine historisch-kritische Studie zur Entstehung des Islams und seines Propheten*. Wiesbaden: Springer VS 2016.
- BECK, Hans-Georg. *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München: C. H. Beck 1959.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 58.

⁹⁰ K pravděpodobné palestinské provenienci *DI* viz první část článku: BAKYTA 2018, s. 70–71. Zda však byli palestinského původu všichni postupní upravovatelé původního starozákonního florilegia, je nejisté.

- BEIHAMMER, Alexander Daniel. *Nachrichten zum byzantinischen Urkundenwesen in arabischen Quellen (565–811)*. Bonn: Rudolf Habelt 2000.
- BONWETSCH, Nathanael. *Doctrina Iacobi nuper baptizati. Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge*, 1910, 12/3.
- DE BOOR, Carolus. *Theophanis Chronographia. Volumen I textum Graecum continens*. Edidit Carolus de Boor. Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri 1883.
- DE BOOR, Carolus. *Georgii Monachi Chronicon. Vol. II textum genuinum inde a Vespasiani imperio continens*. Edidit Carolus de Boor. Lipsiae: in aedibus B. G. Teubneri 1904.
- BRANDES, Wolfram. *Finanzverwaltung in Krisenzeiten. Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft 2002 (= 2002a).
- BRANDES, Wolfram. Heraclius between Restoration and Reform. Some Remarks on Recent Research. In Gerrit J. REININK – Bernard H. STOLTE (eds.), *The Reign of Heraclius (610–641): Crisis and Confrontation*. Leuven / Paris / Dudley, MA: Peeters 2002, s. 17–40 (= 2002b).
- CAMERON, Alan. Cyril of Scythopolis, V. Sabae 53; a note on κατά in late Greek. *Glotta*, 1978, 56, s. 87–94.
- CHABOT, J.-B. *Chronique de Michel le Syrien patriarche jacobite d'Antioche (1166–1199). Éditée pour la première fois et traduite en français. Tome II*. Paris: Ernest Leroux 1901.
- COLLINS, Roger. *Die Fredegar-Chroniken*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung 2007.
- CRONE, Patricia – COOK, Michael. *Hagarism. The Making of the Islamic World*. Cambridge / London / New York / Melbourne: Cambridge University Press 1977.
- DAGRON, Gilbert. Préface de la réédition. In DAGRON – DÉROCHE 2010, s. 7–10.
- DAGRON, Gilbert – DÉROCHE, Vincent. Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle. *Collège de France. Centre de recherche d'histoire et civilisation de Byzance. Travaux et mémoires*, 1991, 11, s. 17–273 = DAGRON – DÉROCHE 2010, s. 17–273 (= 1991).
- DAGRON, Gilbert – DÉROCHE, Vincent. *Juifs et chrétiens en Orient byzantin*. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance 2010.
- DEVREESE, Robert. La fin inédite d'une lettre de saint Maxime: un baptême forcé de Juifs et de Samaritains à Carthage en 632. *Revue des sciences religieuses*, 1937, 17, s. 25–35.

- DONNER, Fred McGraw. *The Early Islamic Conquests*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1981.
- ELEUTERI, Paolo – RIGO, Antonio. *Eretici, dissidenti, musulmani ed Ebrei a Bisanzio. Una raccolta eresiologica del XII secolo*. Venezia: il Cardo 1993.
- ESDERS, Stefan. Herakleios, Dagobert und die „beschnittenen Völker“. Die Umwälzungen des Mittelmeerraums im 7. Jahrhundert in der Chronik des sog. Fredegar. In Andreas GOLTZ – Hartmut LEPPIN – Heinrich SCHLANGE-SCHÖNINGEN (eds.), *Jenseits der Grenzen. Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*. Berlin / New York: Walter de Gruyter 2009, s. 239–311.
- GRÉBAUT, Sylvain. Sargis d’Aberga. Controverse judéo-chrétienne. Fin. In *Patrologia orientalis. Tomus decimus tertius*. Paris: Firmin-Didot 1919, s. 1–109.
- HALDON, John F. *Byzantine Praetorians. An administrative, institutional and social survey of the Opsikiona and Tagmata, c. 580–900*. Bonn: Rudolf Habelt 1984.
- HARRAK, Amir. *The Chronicle of Zuqnān. Parts III and IV. A.D. 488–775*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies 1999.
- HOLO, Joshua. *Byzantine Jewry in the Mediterranean Economy*. Cambridge: Cambridge University Press 2009.
- HOYLAND, Robert G. *Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam*. Princeton: The Darwin Press 1997 (second printing 2001).
- HOYLAND, Robert G. *Theophilus of Edessa’s Chronicle and the Circulation of Historical Knowledge in Late Antiquity and Early Islam. Translated with an introduction and notes*. Liverpool: Liverpool University Press 2011.
- HRBEK, Ivan. *Korán*. Přeložil, předmluvou, komentářem a rejstříkem opatřil I. Hrbek. Praha: Academia 2000³.
- JANKOWIAK, Marek – BOOTH, Phil. A New Date-List of the Works of Maximus the Confessor. In Pauline ALLEN – Bronwen NEIL (eds.), *The Oxford Handbook of Maximus the Confessor*. Oxford: Oxford University Press 2015, s. 19–83.
- JEPIFANOVIČ, S. L. *Materialy k izučeniju žizni i tvorenij prep. Maksima Ispovědnika*. Kijev: Tipografija Universiteta Sv. Vladimira 1917.
- JONES, A. H. M. *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell 1964.
- KAEGI, Walter Emil. *Heraclius. Emperor of Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press 2003.

- KRAUSS, Samuel. *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*. Leipzig: Gustav Fock 1914.
- KRUSCH, Bruno. *Fredegarii et aliorum chronica. Vitae sanctorum* [= Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum II]. Hannoverae: impensis bibliopolii Hahniani 1888.
- KÜLZER, Andreas. [Rec.] Paul Speck, Varia VI. Beiträge zum Thema Byzantinische Feindseligkeit gegen die Juden im frühen siebten Jahrhundert nebst einer Untersuchung zu Anastasios dem Perser. *Byzantinische Zeitschrift*, 1998, 91, s. 583–586.
- KULAKOVSKIJ, J. A. *Istorija Vizantii. 602–717 gody*. Sankt Peterburg: Aletejja 2004³.
- LJUBARSKIJ, Jakov [et al.]. *SO Debate. Quellenforschung and/or Literary Criticism. Narrative Structures in Byzantine Historical Writings. Symbolae Osloenses*, 1998, 73, s. 5–73.
- MAAS, Paul. Bespr. Bonwetsch, Doctrina Jacobi nuper baptizati. In Paul MAAS, *Kleine Schriften*. München: C. H. Beck 1973, s. 459–466 [původně: *Byzantinische Zeitschrift*, 1911, 20, s. 573–578] (= 1911).
- MANGO, Cyril. *Nikephoros, Patriarch of Constantinople. Short History. Text, Translation, and Commentary* [= Corpus fontium historiae Byzantinae. Volumen XIII]. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection 1990.
- MOMMSEN, Theodorus. *Chronica minora saec. IV. V. VI. VII. Volumen II* [= Monumenta Germaniae historica. Auctorum antiquissimorum tomus XI]. Berolini: apud Weidmannos 1894.
- MONTET, Ed. Un rituel d'abjuration des musulmans dans l'église grecque. *Revue de l'histoire des religions*, 1906, 53, s. 145–163.
- MORONY, Michael G. [Rec.] Hagarism: The Making of the Islamic World. By Patricia Crone and Michael Cook. *Journal of Near Eastern Studies*, 1982, 41, s. 157–159.
- NAU, F. La didascalie de Jacob. Texte grec, original du Sargis d'Aberga (*P. O.*, III, 4). Première assemblée. In *Patrologia orientalis. Tomus octavus*. Paris: Firmin-Didot / Fribourg en Brisgau: D. Herder 1912, s. 711–780.
- OHLIG, Karl-Heinz. Hinweise auf eine neue Religion in der christlichen Literatur „unter islamischer Herrschaft“? In Karl-Heinz OHLIG (ed.), *Der frühe Islam. Eine historisch-kritische Rekonstruktion anhand zeitgenössischer Quellen*. Berlin: Hans Schiler 2007.
- PALMER, Andrew. *The Seventh Century in the West-Syrian Chronicles. Introduced, translated and annotated*. Liverpool: Liverpool University Press 1993.

- PG = *Patrologiae cursus completus* [...]. *Series Graeca*. Lutetiae Parisiorum: apud J.-P. Migne editorem 1857–1866.
- PRCHLÍK, Ivan. Photius and μεταγράφειν. Some notes on the linguistic aspect of Photius' testimony to the nature of Zosimus' drawing upon the *Histories* by Eunapius of Sardis. *Acta Universitatis Carolinae Philologica*, 2016/2, s. 33–42.
- PUMMER, Reinhard. *Early Christian Authors on Samaritans and Samaritanism. Texts, translations and commentary*. Tübingen: Mohr Siebeck 2002.
- SCHER, Addaï – GRIVEAU, Robert. Histoire nestorienne. Chronique de Séert. Seconde partie (II). In *Patrologia orientalis. Tomus decimus tertius*. Paris: Firmin-Didot 1919, s. 433–639.
- SHOEMAKER, Stephen J. *The Death of a Prophet. The End of Muhammad's Life and the Beginnings of Islam*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2012.
- SPECK, Paul. *Varia VI. Beiträge zum Thema Byzantinische Feindseligkeit gegen die Juden im frühen siebten Jahrhundert nebst einer Untersuchung zu Anastasios dem Perser*. Bonn: Rudolf Habelt 1997.
- SPECK, Paul. Verloren und verkannt. Auf der Suche nach der anderen byzantinischen Literatur. In *Varia VII* [= Freie Universität Berlin. Byzantinisch-neugriechisches Seminar. ΠΟΙΚΙΛΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ 18]. Bonn: Rudolf Habelt 2000, s. 75–112.
- STARR, Joshua. St. Maximos and the forced baptism at Carthage in 632. *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, 1939, 16/1–2, s. 192–196.
- STEMBERGER, Günter. Zwangstaufen von Juden im. 4.–7. Jahrhundert – Mythos oder Wirklichkeit? In Günter STEMBERGER, *Judaica Minora. Teil II: Geschichte und Literatur des rabbinischen Judentums*. Tübingen: Mohr Siebeck 2010, s. 82–108 [starší verze in J. MAIER – G. STEMBERGER – C. THOMA (ed.), *Judentum – Ausblicke und Einsichten. Festgabe für Kurt Schubert zum siebzigsten Geburtstag*. Frankfurt: Peter Lang, s. 81–114].
- WITAKOWSKI, Witold. *The Syriac Chronicle of Pseudo-Dionysius of Tel-Mahrē. A Study in the History of Historiography*. Uppsala: Textgruppen i Uppsala AB 1987.

Mgr. Ján Bakyta, Ph.D., Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta,
 Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38
 jan.bakyta@ff.cuni.cz

Julie Nováková a klasická studia

Eva Kuťáková

Abstract:

Julie Nováková and Classics

The article evaluates the scholarly work of Julie Nováková (1909–1991), one of the greatest figures of Czech classical philology in the 20th century. Although she may be best known today for her translations of ancient poetry (Lucretius, Musaeus, Hesiodus) and her works on Jan Ámos Komenský, during 1948–1961 she wrote several articles and two monographs on Roman literature which still deserve the attention of today's scholars for their interesting conclusions and methodological innovativeness.

key words: Julie Nováková, Roman literature of the Silver Age, *umbra*

klíčová slova: Julie Nováková, římská literatura „stříbrného období“, *umbra*

Mladší generaci klasických filologů či medievalistů je Julie Nováková (1909–1991) známa především jako vynikající komenioložka a širší veřejnosti jistě jako jedna z největších osobností českého překládání z klasických jazyků v minulém století. Zanechala však i velmi jasnou stopu v klasických studiích, a to nejen ve filologii. Badatelskou i překladatelskou činností zasáhla účinně i do oboru starověkých dějin.¹ Pokud jde o období, do kterého tato činnost spadá, pak počátek se datuje již do doby druhé světové války, kdy v *Listech filologických* uveřejnila několik recenzí, ukončení se zhruba shoduje s uzavřením katedry klasické filologie na Univerzitě Palackého v Olomouci v r. 1961.²

¹ Z publikační činnosti J. Novákové patří do oblasti klasické filologie a starověkých dějin desítky recenzí, zhruba stejný počet článků a studií a dvě významné monografie. Bibliografický přehled podává TYLOVÁ (1969, s. 80–86) a za další léta MOTLÍČEK (2008, s. 100, pozn. 1); týž autor ve své studii také podrobně popisuje „olomoucká léta“ JN.

² První článek uveřejnila v r. 1939 v *Listech filologických*. Datování některých článků i monografie *Umbra* – tj. NOVÁKOVÁ 1964 – do doby po r. 1961 bylo způsobeno dlouhými lhůtami tisku. V řadě studií, které už patří do následujícího, komeniologického období, JN rovněž

V době svého pedagogického působení v Olomouci se J. Nováková (dále JN) mimo klasickou filologii zabývala, jak bylo uvedeno, také starověkými dějinami. Tuto oblast sice nepovažovala za sobě vlastní, ale vzhledem k potřebám olomoucké katedry byla připravena se jí naplno věnovat. Zvláště je třeba uvést její podíl na výběru a překladech textů i na redakčním zpracování dvoudílné *Antiky v dokumentech*, podávající v přehledném průřezu komentovaný překlad nejdůležitějších historických pramenů řeckých i latinských.³ Je to dodnes ceněná publikace, která přežila oba překladatele a editory a již více než půl století slouží studentům jako jedna ze základních pomůcek při studiu starověkých dějin.⁴

Vědeckou produkci JN by sice bylo možné bez potíží rozdělit do obvyklých kategorií a tematických skupin, ale to u této badatelky není kritérium, které by její činnost dostatečně vystihovalo. Zdánlivě totiž i méně významná publikační čísla, jako jsou recenze nebo stručné poznámky či doslovy k překladům, nesou zřetelnou pečť důkladnosti, znalosti daného autora či oblasti, interpretační citlivosti a neselhávajícího úsudku. Tak např. v poměrně stručném doslovu k prvnímu překladu Lucretia se samozřejmě vyjadřuje k zvolenému – a dodejme neočekávanému a velmi progresivnímu – způsobu překládání, ale vyjadřuje se i k samotné „velebásni“, kterou považuje za výtvar dokonale moderní.⁵ Konstatuje, že se Lucretius nespokojil s tím, že může dát filozofickému tématu básnickou podobu (tedy podobu didaktického eposu), ale že přidal vysoce subjektivní zabarvení a pro takovou báseň neobvyklou míru lyrizace, jež vyhovuje dokonce romantickému pojetí poezie, na které je moderní – a zvláště český – čtenář zvyklý. Charakteristika básníka a básnické tvorby zde podaná JN platí *mutatis mutandis* i o jejím překladatelském úsilí: „věnuje i noci ,hledání pravého slova a pravého verše‘ – *dictis quibus et*

zúročila znalosti antické literatury a klasických jazyků, několikrát se zabývala i vztahem Komenského k antice a antickým autorům (viz výše uvedené bibliografie).

³ O práci na překládání viz Nováková 2008, s. 14–15, 47–48, 62–63, 73, 90. Také v *Pamětech* mnohokrát zmiňovaný spolueditor prof. Jan Pečírka v soukromých rozhovorech oceňoval u JN překladatelskou pohotovost i rozsáhlou znalost pramenů. Tuto informaci potvrdil v diskusi na Kolokviu k 100. výročí narození JN také prof. Pavel Oliva.

⁴ Nováková – Pečírka 1959 a 1961. Oba svazky byly recenzovány, i když stručně, a to nejen v časopisech z oblasti klasických studií, ale i numismatiky, srov. PETRYL (1962).

⁵ Nováková 1945, s. 386.

quo carmine“.⁶ Je možno namítnout, že „případ Lucretius“ je výjimečný, ale jako překladatelka postupovala stejně i u dalších, ať šlo o Hésioda, Músáia nebo Augustina, vždy se stejným srozuměním, poctivostí a hledáním.⁷

Z hlediska klasické filologie, resp. dějin a teorie antické literatury, patří k tomu nejcennějšímu, co nám JN zanechala, studie zaměřené k římské literatuře. První pochází z těsně poválečných let a je věnována Petroniovi. Článek nazvaný skromně *Paběrky o Petroniovi* se zdaleka netýká jen Petronia či jeho románu.⁸ Zabývá se jednou z dosud přetrvávajících, nekončících diskusí – vztahem Petronia k Lucanovi, přesněji vztahem veršovaných pasáží *Satyrikonu* a Lucanova eposu *Bellum civile*. Cílem JN, stejně jako ostatních badatelů, bylo hledat odpověď na otázku, jaký byl smysl této Petroniovy konfrontace (?). Zvolila však poněkud jiný úhel pohledu a tuto dvojici ještě doplnila o vynikající postřehy a pečlivě sebrané argumenty, které spojují zmíněná díla s dalšími literárními památkami té doby – se satirami Persiovými a s tragédii Senekovými. JN poukázala na důležitost vztahu Encolpia (Petronia) k Eumolpovi, „fanatickému a ješitnému veršotepci“, a postupně interpretovala tři scény (dobyť Tróje, Eumolpovo skládání veršů na lodi a zvláště tzv. občanskou válku).

Parodii, komiku, jistou míru (centonistické) persifláže hledá a hodnotí zásadně ve vztahu k postavám a v dynamice kontextu. Odpověď na otázku, proč je v Eumolpově „občanské válce“ záměrně parodující božský aparát, nalézá JN v tragédiích Senecových, neboť právě v jeho dramatech hraje mytologie, která jinak v poezii tohoto období v podstatě chybí, významnou roli. Přichází s hypotézou, že „Thyestes, nejkrvavější Senecovo drama, vzbudil [...] ohlas pozitivní u Lucana a negativní u Petronia“, a nazývá Petroniovým žertem, že „spojil námět Lucanův s *motivací* Senecovou, lépe řečeno senekovskou, a vytvořil persifláž dvojitou, zahrocenou proti oběma Annaeům“. Nešlo tak Petroniovi „o nic jiného, než o lehké karikování patosu a tragična“.⁹

⁶ NOVÁKOVÁ 1945, s. 380; citován je verš LUCR. 1.143.

⁷ Překladatelskou činností JN se zabýval BAŽIL 2010. Ke změnám mezi 1. a 2. vydáním Lucretia (1945 – *O podstatě světa*, 1971 – *O přírodě*) viz DVOŘÁK 1980.

⁸ NOVÁKOVÁ 1947a, s. 257–269.

⁹ NOVÁKOVÁ 1947a, s. 267.

Argumentaci podpořila také stylometrickým rozbořem k zjištění Lucanova místa mezi epiky (v epickém hexametru) od Catulla po Valeria Flakka.¹⁰ Inspirována studii Vojtěcha Jiráta, Vladimíra Skaličky, Felixe Vodičky a Jana Mukařovského, zvolila kritérium, které se v literárněvědných pracích nachází málokdy, pokud vůbec.¹¹ Východiskem jí bylo funkční zatížení slovesa, neboť „proti jménu je poměrně málo významově zatíženo, poměrně málo funkční; [...] je dobrým ukazatelem básníkovy stylu“.¹² Srovnáním vybraných pasáží z Catulla (b. 64), Vergílie, Ovidia a Valeria Flakka s úryvky ze Seneky (zpráva posla v Agamemnonovi), Lucana (z 1. a 5. knihy) a Petronia (*Bellum civile* a *Troiae halosis*) zjistila, že sloveso je silně významově zatíženo u Seneky, průměrně u Lucana, ale na prvním místě, dá se říci *longo intervallo*, je Petronius, a to právě v pasážích, které se vztahují k Lucanovi. Petroniův styl je tedy v těchto pasážích více než blízký stylu Senekových tragédií, dokonce ho hyperbolizuje, a JN se domnívá, že je tím možné i do jisté míry překlenout rozpor, že „karikující Občanská válka má dominantní mytologický aparát, jehož není v Občanské válce karikované“.¹³

Již v tomto článku se autorka jakoby mimochodem zmiňuje, že „o paralelních motivech mezi Senekovým *Thyestem* a *Občanskou válkou* Lucanovou pojedná ve zvláštní práci věnované Lucanovi“.¹⁴ Uvážíme-li, že v centru pozornosti tohoto článku jsou kromě již zmíněných autorů i Seneka Starší, Persius a Statius, pak je to důležitá část sestavy literátů, se kterými se setkáme v monografii *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*, vydané v r. 1953, připravené ale dříve (nejpozději pro soutěž ROH

¹⁰ Nováková 1947a, s. 268n.

¹¹ Na všechny uvedené autory se Nováková odvolává v poznámkách. Konkrétně však na s. 268 cituje pouze Jirátovu studii *Básnické vyjadřování Jana Kollára* (původně vydanou v časopise *Naše řeč* 25, 1941, 9/10, s. 257–268; později knižně v souboru studií *O smyslu formy*, Praha: Václav Petr 1946). Jiráta nebyl členem PLK, ale znal se s jeho členy a také znal jejich publikace, hlavně práce J. Mukařovského. Viz doslov J. Čermáka in JIRÁT (1978, s. 619n.).

¹² Nováková (1947a, s. 268) uvádí blíže necitovaný Skaličkův pokus, kterým prokázal, že vynecháme-li v textu slovesa, posluchač porozumí smyslu dobře, vynecháme-li jména, obvykle nepochopí, oč v textu jde.

¹³ Nováková 1947a, s. 269.

¹⁴ Nováková 1947a, s. 267. O tom, že chtěla psát monografii o Lucanovi, se pak JN zmiňuje také v úvodní poznámce k *Devíti kapitolám* (Nováková 1953, s. 5) s tím, že právě pro tento zájem zaujímá zde Lucanus „neúměrně mnoho místa“.

v r. 1952).¹⁵ Studie o Petroniovi tedy určitě patří k přípravným pracím k této monografii.¹⁶

Není tedy divu, že v *Devíti kapitolách* JN navazuje na *Paběrky o Petroniovi* jak tematicky, tak i metodologicky. Znovu zde připomíná, že je to jen příspěvek k složité problematice, který nabízí spíše náměty k řešení než řešení samotné, a práci charakterizuje jako soubor dosti volných kapitol.¹⁷ Později se také nikterak netajila tím, že výsledné uspořádání kapitol není uspořádáním, na které původně pomýšlela, neboť její pohled směřoval nejprve k jevům, jejichž analýza a interpretace se nakonec ocitla až v poslední části práce – *Kompozice* (kap. VIII) a *Věta slovesných děl zkoumaného období* (kap. IX).¹⁸

Přehlédneme-li práci jako celek, musíme konstatovat, že vzhledem k rozsahu (zhruba 120 stran vlastního textu) je velmi obsažná. Je toho dosaženo dobře cíleným výběrem dílčích témat a otázek: pesimismus a eschatologické motivy, motiv tyrana, motiv ctnosti, trpný hrdina, klasicismus doby flaviovsko-trajanské, lidové prvky ve zkoumané slovesnosti a konečně již zmíněné kapitoly o kompozici a větě „stříbrné latiny“. K tomu nejlepšímu, co monografie přinesla, patří zejména dvě posledně jmenované kapitoly – o kompozici (s. 105–117) a větě (s. 118–125). Pokusy o řešení některých otázek se jednotlivě objevovaly v zahraniční odborné literatuře už v době meziválečné, takže by mohly vzniknout i určité apriorní pochybnosti o tom, co vlastně práce, poměrně stručná, může přinést nového. Navíc JN cituje jen některé z tehdy již publikovaných titulů.¹⁹ Monografie překonává dílčí řešení tím,

¹⁵ *Devět kapitol* je rozvinutím „dvou referátů přednesených v r. 1947/48 v estetickém semináři prof. Mukařovského a v PLK“. Srov. NOVÁKOVÁ 1953, s. 5. Přestože JN působila v té době již na Olomoucké univerzitě, vyšla publikace v gesci Kabinetu pro studia řecká, římská a latinská ČSAV a jejím vědeckým recenzentem byl tehdejší docent pražské katedry, Ladislav Varcl.

¹⁶ Ostatně v *Devíti kapitolách* se JN na tento článek dvakrát odvolává, a to na s. 50 (o Petroniově parodování Lucana a Seneky) a na s. 102 v diskusi s názory H. Bardona.

¹⁷ NOVÁKOVÁ 1953, s. 5.

¹⁸ Z osobního rozhovoru s JN vím, že se prý komisi, která monografii posuzovala, nelíbilo, aby zkoumání víceméně formálních prvků tvořilo začátek. Požadavku se tedy podrobila a pořadí připravených kapitol změnila tak, jak je známe z tištěné práce: na prvních dvou místech jsou kapitoly *Dobová situace společenská* (s. 7–22) a *Periodizace* (s. 23–29).

¹⁹ V době, kdy monografie vznikala, byla známa řada prací renomovaných i méně známých badatelů, kteří se zabývali velmi podobnými otázkami. Uvádím jen několik příkladů prací z období do r. 1948, které jsou citovány dodnes: N. T. Pratt (k interpretaci Senekových tragédií, 1939); O. Regenbogen (smrt u Seneky, 1930); W. Kugler (kompozice u Persia, 1940),

že usiluje o syntetizující pohled. JN se odklání od paušální teze o úpadkovitosti literatury tzv. stříbrného období a velmi důkladně hledá kořeny proměn, které jsou v dílech tohoto období více než patrné. Právě důkladnost a pozornost, kterou věnuje všem relevantním okolnostem a i těm nejmenším složkám textu, ji nakonec přivedla k plauzibilním závěrům. Na rozdíl od převažujícího záporného hodnocení především kompozice literárních děl tohoto období mluví o dekompozici a o rozkladném vlivu inflací postižených motivů (např. motivu smrti).²⁰

Nezůstala však jen u tohoto konstatování a hledala odpověď na otázku nejtěžší – proč se tak dělo. Jako hlavní důvody, nebo spíše jako možnou odpověď, nabízí: vliv řečnických škol, který způsobuje, že se umělec chová jako řečník, hledá momentální efekt na úkor soudržnosti a návaznosti; zadruhé je to „nestvůrná látka“ – *immanis et invisibilis materia* – a její pravděpodobnost, které vedou k rozložení příčinnosti, a tím i k statickosti. Zmiňovaný úpadek literatury ve „stříbrném“ období má podle JN dvojí tvářnost: „Zčásti se v ní projevuje úpadek skutečný, zčásti zdánlivý. Skutečný úpadek této slovesnosti záleží v tom, že v celku nepřináší kladné společenské ideje, tj. že odvrát od přítomnosti [...] v ní daleko převažuje nad průhledy do budoucna nebo do životnějšího společenského prostředí. Zdánlivý úpadek záleží pak v opuštění kompozičních i stylistických zásad doby ‚zlaté‘; dekompozice díla i věty přechází v ‚rekompozici‘, ve strukturu novou, dobovému ideovému obsahu přiměřenou. Nicméně tuto novou strukturu mistrně zvládli pouze Martiál a Tacitus; u ostatních zůstala nová forma jen v počátcích.“²¹

Přísně vzato je možno s autorkou souhlasit, že tato monografie představuje souhrn postřehů a z jistého hlediska jednotlivostí, ale v obojím případě

J. De Decker (rétorické deklamace a Iuvenalis, 1913); J. Kruuse (styl a kompozice u Martiála, 1941); E. Löfstedt (Tacitův styl, 1948); W. H. Friedrich (Senekova dramatická technika, 1933). Je ale nutné vzít v úvahu, že v těsně poválečném období bylo složité, ne-li vůbec nemožné, získat knihy a články ze zahraničních, zvláště německých knihoven.

²⁰ S oběma termíny (dekompozice, event. i rekompozice a inflace) v daném smyslu přišla JN a řadou příkladů také prokázala jejich oprávněnost. V pozn. 4 na s. 123 upozorňuje, že termínu dekompozice a rekompozice užil O. Regenbogen v článku *Seneca als Denker römischer Willenshaltung*, Antike XII. 1936, s. 107, „nehovoří tu však o Senecově slohu, nýbrž o dekompozici a rekompozici jeho způsobu myšlení“.

²¹ Nováková 1953, s. 127.

takové váhy a průkaznosti, že v úhrnu staví před oči čtenáře velmi plastický obraz literatury s jejími charakteristickými dobovými rysy, které jsou podle mého názoru velmi přesně formulovány.²² Nelze také přejít bez poznámky, že *Devět kapitol* – pomineme-li Ludvíkovského starší práci o řeckém románu²³ – bylo v té době jedinou domácí prací, z níž mohli studenti čerpat hlubší poučení o antické literatuře. Je velmi pravděpodobné, že kdyby byla monografie vyšla v některém ze světových jazyků, byla by dodnes jednou z nejcitovanějších prací k tomuto období. K naší velké lítosti prošla jakoby bez povšimnutí a nebyla ani recenzována, ani uvedena ve směrodatné bibliografii *L'Année philologique*.

Druhou monografií, která už cizojazyčně publikována byla, je *Umbra – ein Beitrag zur dichterischen Semantik*.²⁴ Ani její vznik nebyl jednoduchý a do r. 1964, kdy vyšla německy v Berlíně, byly některé partie publikovány samostatně; nakonec se stala prací habilitační.²⁵ Ani tato práce není nikterak rozsáhlá (necelých 150 stran), udivuje však množstvím analyzovaného materiálu. Studie začala vznikat v r. 1949 původně jako doplnění v té době ještě nepublikovaných *Devíti kapitol*. Při autorčině důkladnosti se však nečekaně rozrostla. Obsahuje excerpci římských pramenů, a to všech římských básníků od samých počátků až do 6. století, tedy i básníků křesťanských (Iuvenca, Sedulia, Prudentia, Proby ad.), porovnává však významy zvoleného výrazu a jejich posuny i v dílech římských prozaiků a také ve *Vulgatě*.²⁶ Pro dosažení širšího přehledu analyzuje JN také řecký výraz *skiá* u vybraných řeckých autorů, především u těch, o nichž předpokládá, že měli na

²² Můžeme připomenout alespoň poukaz na včlenění motivu války do eschatologického rámce, na výrazný posun stoicky pojímaného fata k „verzí záporné“ (zvláště u Lucana a Seneky), bohaté ilustrace motivu smrti, který je uplatňován od Velleia Patercula přes Lucana a Seneku až k Tacitovi, včetně smrti *membratim* a kanibalismu, a který vede až za hranici uvěřitelnosti či pravděpodobnosti (viz kap. III, s. 30nn.), nebo stejně bohaté a přesvědčivé doklady o „zbytnění jednotlivostí na úkor celku“ (v kap. VIII, 105nn.).

²³ LUDVÍKOVSKÝ 1925.

²⁴ NOVÁKOVÁ 1964.

²⁵ Srov. NOVÁKOVÁ 1957a, 1957b a 1961a. Jako habilitační práce byla *Umbra* předložena již v r. 1949, viz MOTLÍČEK 2008, s. 112.

²⁶ Ve jmenném rejstříku (odd. C, s. 164n.) je uvedeno kromě *Vulgaty* a CIL (1 případ) celkem 27 prozaiků od Catona po Ammiana Marcellina, Augustina a Ennodia, vč. komentátorů (Porphyrio či Servius), hesla *umbra* u Festa i autorů odborných spisů jako Plinius St. nebo Vitruvius.

římskou literární tvorbu vliv.²⁷ V mnohém jistě pomohly i slovníky, konkordance či indexy, ale uvážíme-li, že monografie vznikala v době, kdy byl filolog odkázán na tužku, papír a dobrou paměť, je příprava primárního materiálu už sama o sobě výkon úctyhodný.

Snahou autorky bylo zjistit vztah mezi sémantickými změnami básnického výrazu *umbra* a proměnami římského básnictví, resp. i samotné římské společnosti. Dále chtěla podat interpretaci jednotlivých míst a doufala, že její práce bude přínosná jmenovitě pro sémaziologii, lexikologii a literární estetiku. Teoretický základ nacházela kromě prací klasických filologů hlavně ve studiích členů Pražského lingvistického kroužku – cituje B. Havráňka, J. Mukařovského, S. Karcevského, uvádí i tehdy novější práce, např. V. I. Abaeva či V. V. Vinogradova. V těchto souvislostech je *Umbra* skutečně pokračováním *Devíti kapitol* a také konkrétním dotvrzením jejich závěrů.²⁸

Práce je výjimečně přehledně uspořádána. Po úvodní kapitole, která vymezuje úkoly a hlediska, následuje rozsáhlá druhá, téměř stostránková materiálová kapitola, rozvržená do sedmi větších oddílů s dalšími pododdíly (celkem 170 paragrafů). Řazení je v podstatě slovníkové, jsou tedy po sobě uváděny jednotlivé významy, a to na základě kontextové interpretace.²⁹ Z bohatého členění této kapitoly je více než patrné, že „sémantickou historii“ výrazu *umbra* nechápe Nováková zjednodušeně nebo staticky. Všimá si průniku či provázanosti sémaziologických a onomaziologických aspektů

²⁷ Oddíl D jmenného rejstříku (s. 165n.) obsahuje celkem 19 položek: Clemens Alexandrinus, Epictetus, Euripides, Heraclitus Ponticus, Herodotus, Herondas, Hesiodus, Lycophron, Menander, Methodius, Odysseia, Origenes, Papyri Byzantini, Plato, Plutarchus, Septuaginta, Sophocles, Testamentum novum, Xenophon. Ve všech případech jde o excerpty z vybraných děl nebo jejich částí. Např. z Eurípida je uveden *Hercules furens* a *Iphigenia Aulidensis*, z Platónových spisů je to *Res publica* a dialogy *Meno*, *Phaedo* a *Phaedrus*.

²⁸ Lze se ostatně domnívat, že se autorka i zde inspirovala „pracovním předpokladem“ J. Mukařovského, na který odkazuje v IX. kap. *Devíti kapitol*, s. 118, pozn. 1. JN se opírá o Mukařovského velmi významnou myšlenku uvedenou v V. kap. jeho stati *O jazyce básnickém*: „Pro teorii básnictví je sourodost významové výstavby větné s výstavbou vyšších významových jednotek, ba i celého textu, velmi důležitým pracovním předpokladem. Tvoří totiž most, po kterém lze přejít od rozboru jazykového ke zkoumání celkové výstavby textu.“ MUKAŘOVSKÝ 1982, s. 129.

²⁹ NOVÁKOVÁ 1964, s. 9, par. 17: *Paradigma strukturace výkladu*.

a řad, v úvahu bere i řadu etymologickou (tj. odvozeniny náležející k různým slovním druhům).³⁰

Je až neuvěřitelné, kolik významů, významových posunů, odstínů, vztahů a souvislostí JN odhalila: od nejobvyklejších a konkrétních významů, jako je běžný „stín vržený postavou nebo předmětem (dům, hradby, strohy, skály apod.)“, k metaforickým a metonymickým jako „tma“, „temnota“, „slepotá“, „noc“, „spánek“ či „mrákoty“, až k abstraktním jako „představa“, „zdání“, „ochrana“ apod. Z interpretování jednotlivých dokladů jasně vychází najevo jednak jemný jazykový cit autorky, jednak její sčtetlost a hluboká znalost latinské literatury.³¹ Velkou pozornost věnuje JN přirozeně básníkům stříbrného období, ale to, že z jejich děl je vybrána téměř třetina dokladů, není dáno nějakou osobní sympatií. *Umbra* je jejich oblíbeným výrazem a je také příznačné, že právě u řady z nich (u Lucana, Valeria Flakka, Statia, Silia Italika, Iuvenala a v pseudosenekovské *Octavii*) se často vyskytuje ve významu „pouhé zdání“, „klam“ nebo „přízrak“.

Dílčí závěry každé subkapitoly jsou sumarizovány v kap. III (s. 113nn.), která uvádí výsledky seřazené z hlediska lexikálního (autorka zaznamenala na 20 upřesnění významů, jež nezachycují slovníky a často ani komentáře),³² gramatického a stylistického. Z pracně spočítané frekvence se dovídáme, že největší obliby dosáhl výraz u básníků neronovsko-flaviovského období, což potvrzuje předcházející dílčí závěry. JN to přičítá mj. i snadné použitelnosti slova v hexametri. Podotýká také, že ve srovnání s možnostmi řeckých básníků, kteří měli k dispozici větší množství odvozených slov,

³⁰ Nováková 1964, s. 11, par. 19: *Výčet odvozených slov*.

³¹ Pro ilustraci uvedu alespoň některé příklady. V oddílu B2 (*umbra* metonymicky jako houština, les, strom ad.) je citován doklad (*Ciris*, 4) *florentis viridi sophiae complectitur umbra* (epikurejská Zahrada mě objala [...]) a JN odkazuje na metonymii, ale zároveň se domnívá, že k tomuto užití mohlo přispět i Ciceronovo *umbra/umbraculum* ve významu „škola“. Doklad z křesťanského Venantia Fortunata *umbra fugit, quem Christus obumbrat* (*Vita s. Martini* I, 103), zařazený sub F3b (ochrana, péče), přináší zajímavý význam „dábel“ a kromě toho i užití etymologické figury.

³² Nováková 1964, s. 113, par. 203 – seznam i s citacemi. Je pochopitelné, že ve speciální studii je odhaleno větší množství významových odstínů než ve slovníku, který nemůže respektovat každou nuanci danou kontextem. Překvapivější je, že na takový posun často nepozorují komentáře.

na tom byli římstí básníci daleko hůře,³³ a tak mohla vynalézavost básníků vést ke zvýšení polysémie tohoto výrazu.

Podstatná část shrnující kapitoly se týká historie výrazu *umbra*. Sémantický vývoj rozděluje JN do tří období: 1. V klasickém období, ačkoli je četnost výrazu dosti velká, se rozvíjejí víceméně jen významy a významové varianty základního významu slova; metafory i metonymie jsou poměrně jednoduché a širší uplatnění obrazných významů lze pozorovat až v době Augustově. 2. V období poklasickém lze pozorovat stoupající oblibu tohoto výrazu a zároveň odklon od „realistického“ užití; básníci přecházejí k dekorativnímu, ornamentálnímu uplatnění. Nacházejí se nové významové odstíny, nové představy, nová spojení.³⁴ 3. V pozdním období se v pohanské poezii objevují kompilace starých variant; nové významové varianty prakticky nevznikají. V křesťanském básnictví ustupuje metonymické užití, objevují se ale sporadicky nové významové odstíny (např. *umbra mortis* – poprvé u Iuvenka).

Poměrně podrobně se autorka i v závěrech věnuje Valeriu Flakkovi a spolu s ním Statiovi a Siliu Italikovi, patrně vedena i závěry svého statistického šetření, že právě tito epikové měli ve slově *umbra* největší zálibu. Hlavním důvodem je ale to, že u Valeria Flakka je možné demonstrovat souvislost sémantických změn s proměnou literatury. Ukazuje pak dále, jak hluboko do myšlenkového obsahu díla zasahuje Valeriovo pojetí osudu, krutého a temného fata, vůči němuž je člověk bezmocný, a jak toto pojetí modifikuje i výstavbu hlavní ženské hrdinky, Médeje. Ve srovnání některých pasáží Valeriových a Statiových sleduje, jak jimi proniká ještě neronovské pojetí některých témat a zároveň se již rodí optimističtější tón flaviovské doby.³⁵

³³ Nováková (1964, s. 118) se tu opírá o údaje Georgesova latinského a Papeho řeckého slovníku. Podle toho proti celkem 26 latinským (z nichž je u básníků použitelných sorva 11), má řečtina odvozených slov 93, takže dává za pravdu Lucretiově stížnosti na *patriae sermonis egestas*.

³⁴ Nováková 1964, s. 119–120. Např. „stín vlasů“, „paroží“ apod. – u Lucana (v přirovnání stín zmijího ocasu), u Petronia, Valeria Flakka (*tenuis umbra vagarum crinium* = orig. *tenui vagus innatat umbra crinis* 3.525–526), Statia a Martiala (8.55.9 – lví hřívá); stín je často vnímán jako „Lichtphänomen“, což vede k vzniku varianty „silueta“. Do popředí také vystupují abstraktní tropy jako „zdání“, „záminka“, „ochrana“, výrazněji se projevuje kontrast světlo/stín, dále *umbra* jako „mrtvola“ a *umbrae* jako „podsvětí“.

³⁵ Tuto pasáž o Valeriu Flakkovi do určité míry využila v *Devíti kapitolách*, zejména v 6. kapitole (*Klasicismus doby flavijsko-trajánské*), kde čteme, že Valerius Flaccus představuje „most

Při hledání příčin, které mohly vést k proměnám významů sledovaného výrazu, se JN nejprve zaměřuje na širší společenské okolnosti. Konstatuje, že se změnil charakter vládnoucí třídy, která byla zadavatelem kultury, což ovlivnilo výběr témat i jejich myšlenkový obsah. Další proces probíhal v básnictví samém – básníci se postupně odvraceli od témat, která měla blízko k tematice práce a k společenským zájmům. Pokud jde o vnitřní vývoj zkoumaného výrazu, vychází z předpokladu, že se významové varianty určitého slova jednou musí vyčerpat, což nastalo ve flaviovském období. Nemohlo tudíž následovat nic jiného, než že se vývoj zastavil a docházelo již jen ke kompilování.³⁶

Na rozdíl od *Devíti kapitol* byla *Umbra* recenzována, a to hned třikrát: stručná zpráva rumunského filologa D. Slusanșchiho je pozitivní a doporučující,³⁷ stejně i recenze Karla Janáčka v *Listech filologických*.³⁸ Přestože Janáček má určité výhrady a připouští, že by závěry bylo možno korigovat, přece na konci recenze píše: „Nemělo by smyslu zatěžovat tento obdivný posudek pochybnostmi.“ Janáček věří JN natolik, že se domnívá, že k plauzibilním výsledkům dospěla hlavně díky své vynikající filologické erudici a jemné psychologické interpretaci.³⁹

Třetí recenze, Hiltbrunnerova, vyšla pořadím první v r. 1965 v respektovaném *Gnomonu*.⁴⁰ Otto Hiltbrunner má kritické výhrady i připomínky a doporučení. Hlavní námitka směřuje k tomu, že vývoj určitého slova je třeba sledovat stejně důkladně v básnictví jako v próze. Podle jeho názoru se JN mylí, uvádí-li, že se některé varianty nejprve objevily v básnictví, neboť to odporuje dokladům z prozaických autorů.⁴¹ Jeho recenze je důkladná

mezi starým světem nestvůrné látky a novým světem citu a deskripce“. Zde také v pozn. 1, s. 83, píše, že se těmito otázkami podrobněji „obírala ve své dosud netištěné habilitační práci z r. 1949, nadepsané „Stín – studie sémantická““.

³⁶ NOVÁKOVÁ 1964, s. 136–139.

³⁷ SLUSANȘCHI 1966, s. 24.

³⁸ JANÁČEK 1967.

³⁹ JANÁČEK 1967, s. 93: „[...] původní myšlenka o ideovosti slova *umbra* doznala korektiv a omezení. [...] Těto střízlivosti, získané, ale jistě i utrpěné, při intenzivní práci, si velmi vážím: *Umbra* je – mluveno jazykem Novákové – realističtější, než bylo *Devět kapitol*.“

⁴⁰ HILTBRUNNER 1965.

⁴¹ HILTBRUNNER (1965, s. 174n.) zároveň velmi lituje, že autorka kvůli přerušené vědecké spolupráci mezi Západem a Východem nemohla využít materiálu shromážděného v Lipsku

a pečlivá a v jednotlivých dokladech má pravdu. Od práce JN chtěl ovšem více, než sama autorka nabízela, a jeho konstatování „denn die ‚dichterische Semantik‘ des Untertitels bedeutet das Eingeständnis des Fragmentarischen“ je neopodstatněné. Ovšem i on nakonec přiznal, že práce je podnětná a přináší řadu nových poznatků, že bohatství významů tohoto slova je teprve nyní díky práci JN alespoň v oblasti básnické přehledné a že i kritický čtenář najde v knize mnoho podnětů a mnoho nového.⁴²

O tom, že je *Umbra* přínosná, není pochyb ani dnes. *Umbra* není jen studie sémantická, onomaziologická, lexikologická, literárněhistorická a literárněestetická, jak si vytkla JN v úvodu, ale i textověkritická.⁴³ To jsou oblasti, které ji přitahovaly od počátků vědecké práce a jimž v rámci klasické filologie zůstávala věrná. Je to také její poslední větší práce v tomto oboru a zároveň její završení, zúročení dlouholetého studia antické literatury. Že je tato monografie silnými pouty spojena s *Devíti kapitoly*, je evidentní, a že obě tyto práce nesporně přispěly – alespoň v našem prostředí – k hlubšímu pochopení vývoje a charakteru římské literatury v době těsně následující po jejím největším vzepětí, není snad ani nutné dodávat.

K dokreslení činnosti J. Novákové v klasické filologii je možné připojit ještě poznámku o jejích člancích a esejích, které jsou určeny čtenářské veřejnosti. Tak se v doslovu k románu *Faon* Pavla Naumana vyslovila dosti skepticky k tomu, co znamenala antika pro českou literaturu. Píše, že již dvakrát (v období renesance a národního obrození) se antika u nás příliš ke slovu nedostala. Soudí však, že snad třetí, tj. právě probíhající pokus, by mohl být nadějnější. Domnívala se, že „tato doba se odklání od jednostranného a nedialektického výkladu antiky, že má více možností antiku popularizovat

a v Mnichově pro *Thesaurus linguae Latinae*. Bylo by jí to podle jeho názoru ušetřilo mnoho práce. Pokud jde o prozaiky, má Hiltbrunner zřejmě pravdu. Pokud jde o básníky, asi by to byla pomoc či opora, ale upřímně řečeno bych se divila, kdyby se J. Nováková spokojila s využitím excerpt. Bez důkladného pročtení celého Vergilia, Ovidia, Lucana nebo Valeria Flakka by nemohla dojít k obecnějším závěrům.

⁴² O. Hiltbrunner (1913–2017) se sám v přibližně stejné době zabýval podobnou problematikou. V r. 1958 vyšla jeho disertace *Latina Graeca; Semasiologische Studien über lateinische Wörter im Hinblick auf ihr Verhältnis zu griechischen Vorbildern* (HILTBRUNNER 1958). Důkladnost i kritické připomínky jsou tedy zcela pochopitelné.

⁴³ Několik sporných míst probírá v poslední, IV. kapitole – *Kritische und exegetische Nachträge*, s. 140–146.

v knížkách, kurzech, přednáškách. [...] Řeckořímský kulturní svět může být pro nás zachráněn jenom popularizací [...].⁴⁴

Vědecké i pedagogické působení JN v klasické filologii se shoduje s obdobím činnosti katedry klasické filologie na olomoucké univerzitě. Když byla v r. 1961 činnost tohoto pracoviště ukončena, napsala o tom velmi stručnou, věcnou a pro všechny, kdo se setkali s její živou emocionalitou, snad až překvapivě neosobní zprávu: „Podle dohody se zainteresovanými činiteli má být [...] převedena [...] doc. Nováková do Ústavu pro jazyk český ČSAV.“⁴⁵ Poté už následovalo jen několik přednášek a seminářů na pražské katedře a začala další, komeniologická etapa její vědecké kariéry.

Badatelská činnost docentky Novákové jakožto klasické filoložky představuje velmi kompaktní celek. Vychází z mimořádné znalosti antických literárních textů a vyniká obdivuhodným citem pro literární a jazykový materiál. Obojí má svůj základ v autorčině důkladném vzdělání a nadání. Tyto intelektuální vklady by velmi pravděpodobně nebyly plně využity, kdyby k nim nepřidala také notnou dávku pracovitosti a pozitivní umíněnosti, neméně tvůrčí odvahy a také velkou důvěru ve vlastní úsudek. To – domnívám se – zajistilo, že výsledky její badatelské činnosti jsou dosud přitažlivé i úctyhodné.

Literatura

- BAŽIL, Martin. Funkční náhrady řeckého a latinského hexametru v raném překladatelském díle Julie Novákové. *Časopis pro moderní filologii*, 2010, 92/1–2, s. 64–80.
- DVOŘÁK, Jan. Tři úvahy o Julii Novákové a dvou vydáních jejího překladu Lucretia. *Graecolatina Pragensia*, 1980, 8, s. 81–104.
- HILTBRUNNER, Otto. *Latina Graeca; Semasiologische Studien über lateinische Wörter im Hinblick auf ihr Verhältnis zu griechischen Vorbildern*. Bern: Francke 1958.
- HILTBRUNNER, Otto. Rf. Nováková, Julie. Umbra. Ein Beitrag zur dichterischen Semantik. *Gnomon*, 1965, 37, s. 174–177.
- JANÁČEK, Karel. Rf. Nováková Julie. Umbra. Ein Beitrag zur dichterischen Semantik. *Listy filologické*, 1967, 90, s. 93–94.

⁴⁴ NOVÁKOVÁ 1947b, s. 282–286.

⁴⁵ NOVÁKOVÁ 1961b.

- JIRÁT, Vojtěch. *Portréty a studie*. Praha: Odeon 1978.
- LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav. *Řecký román dobrodružný: Studie o jeho podstatě a vzniku*. Praha: Univerzita Karlova v Praze 1925.
- MOTLÍČEK, Tomáš. Olomoucká léta v životě Julie Novákové. Několik poznámek na okraj Paměti aneb Autobiografie. In NOVÁKOVÁ (2008), s. 99–126.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan. *Studie z poetiky*. Praha: Odeon 1982.
- NOVÁKOVÁ, Julie. Doslov. In Lukrecius. *O podstatě světa*. Přel. Julie Nováková. Praha: J. Pohořelý 1945, s. 379–383.
- NOVÁKOVÁ, Julie. Paběrky o Petroniovi. *Listy filologické*, 1947, 71, 6, s. 257–269. = NOVÁKOVÁ (1947a)
- NOVÁKOVÁ, Julie. Doslov. In NAUMAN, Pavel. *Faon*. Praha: Elk 1947, s. 282–286. = NOVÁKOVÁ (1947b)
- NOVÁKOVÁ, Julie. *Devět kapitol o tak zvaném stříbrném věku římské slovesnosti*. Praha: ČSAV 1953.
- NOVÁKOVÁ, Julie. Kritisches und exegetisches zum Dichterwort *Umbra*. *Listy filologické*, 1957, 80(1), s. 11–15. = NOVÁKOVÁ (1957a)
- NOVÁKOVÁ, Julie. Kritisches und exegetisches zum Dichterwort *Umbra*. Beendigung. *Listy filologické*, 1957, 80, 2, s. 92–94. = NOVÁKOVÁ (1957b)
- NOVÁKOVÁ, Julie. *Umbra* – nástin jednoho sémantického procesu. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis*, 1961, Philologica 4 (Sborník prací jazykovědných a literárněvědných II), s. 63–74. = NOVÁKOVÁ (1961a)
- NOVÁKOVÁ, Julie. Uzávěrka klasické filologie na Universitě Palackého v Olomouci (šk. r. 1960/61). *Listy filologické*, 1961, 84, 2, s. 324–325. = NOVÁKOVÁ (1961b)
- NOVÁKOVÁ, Julie. *Umbra. Ein Beitrag zur dichterischen Semantik*. Berlin: Akademie-Verlag 1964.
- NOVÁKOVÁ, Julie. *Paměti aneb Autobiografie. Třináct olomouckých let (1948–1961)*. Olomouc: Univerzita Palackého 2008.
- NOVÁKOVÁ, Julie – PEČÍRKA, Jan (eds.). *Antika v dokumentech I – Řecko*. Praha: SNPL 1959.
- NOVÁKOVÁ, Julie – PEČÍRKA, Jan (eds.). *Antika v dokumentech II – Řím*. Praha: SNPL 1961.
- PETRYL, Josef. Rf. Nováková, Julie – Pečírka, Jan. Antika v dokumentech. *Numismatické listy*, 1962, 17, s. 113.
- SLUSANŠCHI, Dan. Rf. Nováková, Julie. *Umbra. Ein Beitrag zur dichterischen Semantik*. *Studii clasice*, 1966, 8, s. 350.

TYLOVÁ, Milena. Bibliografie vědeckých prací doc. PhDr. Julie Novákové, DrSc. (za léta 1939–68). *ZJKF*, 1969, 11, s. 80–86.

doc. PhDr. Eva Kuťáková, CSc., Ústav řeckých a latinských studií FF UK, nám. Jana Palacha 1/2, 11638 Praha 1
eva.kutakova@ff.cuni.cz

Bitva u Salamíny očima současníků a v pozdější řecké tradici

Jan Souček

Abstract:

The Battle of Salamis as Seen by Contemporaries and Remembered in the Later Greek Tradition

The battle of Salamis belongs to the most important events of the Greek ancient history. Therefore it is no wonder that not only the contemporaries but also the authors of the later periods paid attention to this decisive victory in the Persian Wars. The Aeschylus' tragedy *Persians* is undoubtedly the most famous contemporary celebration of this naval encounter, but also the famous poets Simonides and Pindar devoted their verses to this victorious struggle. The battle was later naturally an important topic in the works of Greek historians, above all Herodotus, but also Diodorus Siculus and the biographer Plutarch. In the age of Athenian democracy, many authors gave prominence to the merits of the Athenian navy during the battle and compared their present time with the famous past. The battle of Salamis was present in poems (for example the *nomos Persians* by Timotheus of Miletus), in the works of philosophers (especially Plato), but in particular the Attic orators (such as Demosthenes and Isocrates) commemorated the importance of this event in the Athenian history. Also in later periods, particularly in the age of the Antonines, the battle of Salamis was a relatively common subject in the works of Greek orators (the anonymous handbooks to rhetoric, epideictic orations of Aelius Aristides) – this fact was criticized by Lucian of Samosata. Apart from the others, Pausanias and some authors of the epigrams of *Anthologia Graeca* took heed of the battle of Salamis.

key words: the battle of Salamis, contemporary and later reflections on this battle
klíčová slova: bitva u Salamíny, současná a pozdější reflexe této bitvy

Řecko-perské války patří v obecném povědomí i v dnešní době k nejvýraznějším událostem z dějin antického Řecka. Leckdo má alespoň základní ponětí o slavných bitvách u Marathónu a Thermopyl, v nichž se početně slabší Řekové utkali s mnohanásobnou přesilou perského pozemního vojska, a také o námořní bitvě u Salamíny, která přinesla zásadní obrat ve válce ve prospěch Řeků.¹ Vítězné odražení perské invaze bývá pokládáno za zásadní zlomový bod v dějinách evropské civilizace, neboť uchovalo Řekům svobodu, díky níž mohli nadále v samostatných poleis rozvíjet svou vlastní kulturu, jež se stala jedním z pilířů, na nichž stojí dnešní Evropa.² V současné době je téma válek proti Peršanům opět ve větší míře aktuální, a to v důsledku napětí mezi euroatlantickou civilizací a světem radikálních islamistů, tedy mezi Západem a Východem. Podobně již v 5. století protiklad mezi dvěma odlišnými světy, mezi Řeky a barbary (Peršany), resp. mezi Evropou a Asií, tematizoval Hérodotos v podobě kontrastu řecké svobody a orientální despotie. Dnes hledání kořenů současného napětí můžeme spatřovat v zájmu o křížové výpravy ve středověku, ale i o střety, k nimž docházelo ve starověku. Dokladem je mj. kniha *Perský oheň* T. Hollanda, který v ní uvádí, že k tématu řecko-perských válek jej přivedly aktuální dobové problémy. Knihu psal v době, kdy Spojené státy zaskočil teroristický útok v New Yorku 11. září 2001.³

Války mezi Řeky a Peršany byly pochopitelně předmětem zájmu řeckých historiků. Základním zdrojem poznání řecko-perských válek je již zmíněný Hérodotos z Halikarnássu, který ve svých *Dějínách* důkladně popsal obě perská tažení. Velkou pozornost přirozeně věnoval událostem před bitvou u Salamíny i jejímu průběhu, a to značnou část 8. knihy (kap. 42–96). Jen stručně se o válkách proti Persii zmiňuje athénský historik Thúkýdidés. Činí tak v závěru svého přehledu starších dějin Řecka (tzv. *archaiologiá*), v němž se pokouší dokázat, že peloponnéská válka, jež je jeho základním tématem, byla největším z dosavadních válečných konfliktů, a to proto, že v dřívějších dobách válčící strany nedisponovaly tak velkým ekonomickým potenciálem a námořní mocí. Bitvu u Salamíny zde výslovně nezmiňuje, říká jen tolik,

¹ Podrobnou studii věnovanou bitvě u Salamíny napsal STRAUSS (2005, *passim*), jehož práce obsahuje také komentovaný přehled starší literatury k tématu (s. 271n.).

² STERNBERG 2005, s. 144.

³ HOLLAND 2007, s. 13nn.

že Athéňané se stali námořníky a záhy poté Řekové společně odrazili barbara (I 18,2).⁴ Zmínky o bitvě u Salamíny obsahuje také aristotelská *Athénská ústava*: poprvé tehdy, když autor hovoří o tom, že Themistoklés prosadil využití výnosu ze stříbrných dolů k výstavbě loďstva, jehož pak Athéňané využili právě u Salamíny (22,7); podruhé, když píše o zásluze areopagtů na tom, že Athéňané byli ochotni vstoupit na lodě (23,1n.). Další z dochovaných textů, který – po Hérodotovi – líčí bitvu u Salamíny, vznikl až o několik století později, v 1. století př. Kr. Jeho autorem je sicilský historik Diodóros z Agyria, autor díla *Historická knihovna*, v němž podal přehled dějin lidstva od nejstarších dob až po svou současnost. Dílo se nedochovalo v úplnosti, ale pasáže věnované řecko-perským válkám máme zčásti k dispozici. Dochovala se totiž 11. kniha, v níž popisuje události počínaje rokem 480. Jeho výklad se opírá o nedochované dílo historika Efora z Kýmy a přináší výklad místy odlišný od pojetí Hérodotova. Jeho výklad o bitvě u Salamíny a o tom, co jí předcházelo, je pochopitelně vzhledem k celkovému zaměření díla podstatně stručnější než výklad Hérodotův. Věnoval jí celkem pět kapitol (XI 15–19). Přejdeme-li od žánru historiografie k biografii, nesmíme opomenout *Životopisy slavných Řeků a Římanů*, sepsané Plútarchem z boiótské Chairóneie. Jeho informace týkající se událostí spojených s bitvou u Salamíny mají často anekdotický charakter a nacházejí se zejména v životopise hlavního strůjce řeckého vítězství Themistoklea (kap. 12–17).⁵

Tolik tedy nejdůležitější prameny, které nám poskytují přehled historických událostí spojených s bitvou u Salamíny. Smyslem tohoto příspěvku však není zkoumat bitvu z hlediska historické faktografie, nýbrž podat pokud možno úplný přehled všech míst v dílech řeckých autorů, kteří ji v různém dobovém kontextu soustavněji či jen v letmých narážkách reflektovali. Půjde tedy především o ty pasáže, v nichž autoři děl různých žánrů (nejen historikové) zdůrazňovali význam bitvy a také leckdy vyzdvihovali zásluhy strůjce vítězství Themistoklea.⁶ Záběr bude sahat od 5. století př. Kr., kdy byly dané události ještě velice čerstvé a nepochybně tvořily součást vlastní sebeidentifikace vítězných Řeků. Vzhledem k pozdějším osudům attického

⁴ HORNBLLOWER 1987, s. 108n. (s pozn. 146).

⁵ Další údaje obsahuje rovněž životopis Aristeidův (kap. 8 a 9).

⁶ Srov. ROBERTS 1994, s. 28.

dialektu máme ovšem doklady především o tom, jakou úlohu toto vítězství sehrálo v reflexi vlastní minulosti právě v Athénách. Dochovaná svědectví budeme sledovat až do doby římského císařství, jelikož i tehdy slavné bitvy proti Peršanům stále zůstávaly nedílnou součástí kulturní tradice a zdrojem hrdosti na vlastní minulost. Nakolik to bude možné, pokusíme se postihnout souvislost poukazování na bitvu u Salamíny s dobovým politickým i ideovým kontextem.⁷

Nejprve zůstaneme u výše zmíněných historiků, neboť i jejich díla reagovala na dobovou situaci či využívala odkazů na bitvu v dobové diskusi a propagandě. Co se týče Hérodota, výslovnou oslavu bitvy v jeho textu nenalezneme, ale objevíme zde poukaz na její zásadní význam pro konečné odvrácení perského ovládnutí Řecka (VII 139). Děje se tak v úvodu líčení Xerxova tažení. Zdánlivě král táhl jen proti Athénám, ale Řekové si byli vědomi toho, že míří proti celému Řecku. Přesto se všichni nesjednotili ke společnému boji. Někteří se podrobili, protože doufali, že je král ušetří, ostatní se obávali o zdárný výsledek, protože měli nedostatek válečných lodí. Za této situace Hérodotos vyzdvihuje rozhodující zásluhu Athéňanů na vítězství – kdyby se byli Xerxovi podrobili, nikdo by se neodvážil králi postavit na moři a král by byl postupně ovládl i celý Peloponnésos, protože by se zmocnil jednoho města za druhým a Lakedaimoňané by sami nakonec také podlehli. Hérodotos výslovně uvádí: „Říká-li se tedy dnes, že Athéňané Řecko zachránili, je to celkem pravda. Převaha byla nutně na té straně, ke které se oni přidali. Protože se rozhodli, že Řecko má zůstat svobodné, byli to oni, kdo povzbudili ostatní Řeky, kteří se k Peršanům nepřidali, a krále s pomocí bohů odrazili. Ani hrozné a strach budící věštby z Delf je nepřiměly k tomu, aby Řecko ponechali osudu.“⁸ Z citovaného místa je patrné Hérodotovo přesvědčení, že Řekové by nebyli s to zvítězit bez pomoci bohů. Tento motiv se pak objevuje také v následující příhodě: v době, kdy Athéňané zcela vyklidili Attiku a tu ovládalo perské vojsko, spatřili dva řečtí renegáti v perském táboře mohutný oblak prachu postupující od Eleusíny směrem k Salamíně a slyšeli zvuky připomínající eleusinské

⁷ Vzhledem k rozsahu článku a snaze seznámit čtenáře se všemi relevantními díly, která se nějak věnovala bitvě u Salamíny, není možné pouštět se do podrobnějšího zkoumání jednotlivých textů a jejich kontextu. To může být předmětem dalšího zkoumání.

⁸ Hdt. VII 139 (přeložil J. Šonka).

slavnosti. Tento jev Hérodotos chápe jako božskou předzvěst řeckého vítězství (VIII 65). Ostatně výslovně označuje porážku Persanů za dílo bohů a hérůů v Themistokleově řeči (VIII 109).⁹ Kromě zdůraznění athénských zásluh o vítězství Hérodotos také posuzuje, kteří z Řeků se v bitvě nejvíce vyznamenali – byli to Aigínští a po nich Athéňané. Uvádí i konkrétní jedince, Polykrita z Aigíny, Athéňany Eumena a Anagyrasia a Ameinia z Pallény (VIII 93). Následně se zmiňuje i o tom, že Řekové se rozhodli hlasováním udělit odměnu za statečnost tomu, kdo se nejvíce vyznamenal. Měli určit dva velitele – na prvé místo každý dosadil sebe, na druhém místě dle většiny skončil Themistoklés, jemuž se dostalo mnohých poct po celém Řecku, zejména také ve Spartě (VIII 123n.).

Asi v návaznosti na Hérodota (VII 139) vkládá Thúkýdidés do úst athénskeho poselstva ve Spartě v předvečer války zdůraznění athénských zásluh o odražení perských útoků (I 73n.) – kromě Marathónu měli Athéňané hlavní zásluhu na vítězství u Salamíny, které zabránilo plnění Peloponnésu. O významu bitvy u Salamíny svědčí i místo v aristotelské *Athénské ústavě*, kde se podle ní datuje (27,2). Diodóros Sicilský, v jehož díle jsou oslavené a moralizující pasáže dosti hojné, vítězství u Salamíny nijak blíže nekommentuje. Oproti tomu rozsáhle vyzdvihuje zásluhy těch, kteří padli v bitvě u Thermopyl (XI 11) – neopustili postavení, které jim Řecko určilo, obětovali své životy za společnou záchranu Řeků a dali přednost krásné smrti před životem v hanbě. Postavili se mnohonásobné přesile, překonali svou udatností všechny, kteří byli obdivováni pro svou statečnost, a dosáhli tak nesmrtelnosti. Diodóros z toho pak vyvozuje, že „po právu může každý tyto muže pokládat za původce společné svobody Řeků spíše než ty, kteří později zvítězili v bitvách proti Xerxovi, neboť barbaři pamětlivi jejich skutků byli ochromeni strachem, zatímco Řeky jejich činy podnítily ke snaze vyrovnat se jejich mužnosti“.¹⁰ Přejdeme-li k životopisci Plútarchovi, shledáme, že především zdůrazňuje zásluhy strůjce vítězství Themistoklea (10nn.). V závěru líčení bitvy pak konstatuje, že kvůli statečnosti a odhodlanosti všech bojujících a schopnostem Themistoklea dosáhli Řekové „onoho skvělého

⁹ BICHLER – ROLLINGER 2001, s. 25.

¹⁰ D. S. XI 11, 5 (přeložil J. Souček).

a proslulého vítězství, jemuž se slávou nevyrovnala ani jediná námořní bitva, kterou kdy Řekové nebo barbaři svedli“.¹¹

S bitvou u Salamíny se však nesetkáváme jen v historických a biografických spisech. Její ohlas nalézáme i v dílech řady dalších autorů počínaje dobou bezprostředně po bitvě samotné až po období římské nadvlády nad řeckým světem. Současníkem řecko-perských válek byl slavný básník Simónidés z Iúlidy na Keu, který jim věnoval řadu básní. Jednou z nich je i elegie, z níž se nám v citaci u Plútarcha dochovaly verše oslavující zásluhy Démokrita, který byl jedním z velitelů u Salamíny a zajal pět nepřátelských lodí.¹² Simónidova proslulost jako autora epigramů vedla k tomu, že mu byly připisovány mnohé, které nesložil. Mezi náhrobní epigramy tohoto druhu patří vzpomínka na Korintány padlé u Salamíny, kteří zahnali nepřátelské lodě, a zachránili tak Řecko.¹³ Podobného obsahu je kenotaf na padlé Korintány, který byl zřízen v Korintu.¹⁴ Náhrobní nápis připomíná také Korintána Adeimanta a zdůrazňuje jeho zásluhy o svobodu Řeků.¹⁵ Další simónidovský epigram připomíná zásluhy Megařanů v bojích proti Peršanům, mj. i v bitvě u Salamíny, kde zničili válečné lodě Foiničanů.¹⁶ Mnohé z těchto veršů byly umístěny na památnících, které si jednotlivé řecké obce pořizovaly jako připomínku svého podílu na vítězství nad Peršany.¹⁷

Bitvy u Salamíny se ve svých epinikiích dotýká také boiótský básník Pindaros. Při příležitosti vítězství syrakúského vládce Hieróna se čtyřspřežím v Delfách a zároveň při založení Aitny (r. 470) složil 1. pýthijský zpěv, v němž mj. připomněl Hierónovo vítězství nad Etrusky v bitvě u Kýmé roku 474, jímž dle básníka zachránil Řecko před otroctvím, a jako paralely uvedl

¹¹ Plut. *Them.* 15.

¹² DIEHL, fr. 65. Zlomek je z díla *O Hérodotově zlomyslnosti* (kap. 36), v němž Plútarchos kritizuje různé nedostatky historikova díla, včetně toho, že mnohé schválně zamlčel.

¹³ DIEHL, fr. 90. Srov. MEIGGS – LEWIS 1969, s. 52n.

¹⁴ DIEHL, fr. 95 (= *Anth. Graec.* VII, 250).

¹⁵ DIEHL, fr. 94. Hérodotos Adeimanta vykresluje v převážně negativním světle: uvádí sice, že dle Korintánů i ostatních Řeků se korintské lodě velice zasloužily v bitvě u Salamíny o porážku nepřítele, ale daleko více prostoru dává historikům o Adeimantově zbabělosti a nespolehlivosti (VIII 5, 61 a 94).

¹⁶ DIEHL, fr. 96.

¹⁷ Srov. HALL 2002, s. 182n.; STRAUSS 2005, s. 200nn.

další bitvy, mj. i bitvu u Salamíny ve spojení s Athéňany.¹⁸ V epiníkiu věnovaném Fylakidovi z Aigíny, vítězi v pankratiu na Isthmu, připomíná udatnost Aigínských v bitvě u Salamíny.¹⁹

Asi nejslavnějším současníkem bitvy u Salamíny je athénský tragický básník Aischylos. Sám byl aktivním účastníkem řeckého odporu proti perské invazi – bojoval u Marathónu a s velkou pravděpodobností i u Salamíny.²⁰ A právě této bitvě věnoval své drama *Peršané*, které je jedinou dochovanou tragédií s historickým námětem.²¹ Zvítězil s ní v roce 472, chorégem byl tehdy mladý Periklés. Aischylos v *Peršanech* připomíná Themistokleovy zásluhy o vítězství, aniž jej přímo jmenuje, a to v době, kdy čelil pronásledování, které jej nakonec přimělo, aby hledal útočiště u perského krále.²² Poctu skládá všem Athéňanům, bez nichž by se Řekům nepodařilo odvrátit perskou porobu – kdyby se Xerxovi podařilo podrobit si Athény, ovládl by celé Řecko.²³ Aischylos přirozeně věnuje rozhodující bitvě mnoho veršů své tragédie. Především je to rozsáhlé líčení bitvy (v. 353–432), v němž posel královně Atosse a sboru perských starců dramaticky popisuje zkázu perského loďstva a přičítá jeho neblahý osud působení mstivého *daimona*. Myšlenka, že Řeky zachránili bohové, se objevuje rovněž v pasáži, v níž posel zdůrazňuje, že o vítězství nerozhodl počet lodí, neboť výrazná převaha byla na straně Peršanů (v. 337–347). Připomínka padlých Peršanů zaznívá i na dalších místech (v. 272n., 302nn.); jen slyšet pouhé jméno Salamis je strašné (v. 284n.). Mateřský ostrov kyperské Salamíny, kterou ovládal Dáreios, se stal příčinou nářků (895n.). Za hlavní důvod toho, že Peršané utrpěli drtivou porážku, ovšem Aischylos pokládá zpupnost krále Xerxa, jehož stihl Diův trest (v. 820nn.).²⁴

V 5. století př. Kr. žil básník Choirilos ze Samu, který dle tradice napsal zřejmě tři epické básně, v nichž zpracoval historická témata z nedávné minulosti. Obsah těchto básní není z dochovaných zlomků zcela jasný. Epos

¹⁸ Pind. *Pyth.* I 137nn.

¹⁹ Pind. *Isth.* V 59nn.

²⁰ STRAUSS 2005, s. 141n.

²¹ Srov. GRUEN 2011, s. 9nn.

²² Aesch. *Pers.* 355nn.; srov. též Hdt. VIII 75n. a CANFORA 2001, s. 142n.

²³ Aesch. *Pers.* 233n.

²⁴ DEBNAR 2005, s. 7nn.

s názvem *Barbarika* snad pojednával o dějinách východních národů, báseň *Médika* se snad věnovala bitvě u Marathónu, třetí epos *Persika* popisoval Xerxovo tažení. Tento epos oslavoval athénské vítězství nad Xerxem a dle lexikonu *Suda* (s. v. *Choirilos*) dali prý Athéňané básníkovi za každý verš eposu zlatý statér a usnesli se, že bude recitován spolu s homéřskými eposy. V jednom z mála dochovaných zlomků se hovoří o tom, že do Evropy přišla z Asie strašná válka.²⁵

Lyrický básník Tímotheos z Míléty, představitel tzv. nové hudby, žil zhruba v letech 450–360. Působil rovněž v Athénách, kde jeho novoty nebyly zprvu přijímány kladně, avšak první vítězství o Panathénajích získal s nomem *Peršané*, k němuž mu prý prooimion napsal jeho přítel Eurípidés.²⁶ Provedení *Peršanů* v Athénách lze asi datovat do roku 407.²⁷ Z nomu *Peršané* se dochovalo asi 250 veršů na papyru chovaném v Berlíně, který pochází z 2. poloviny 4. století př. Kr. Námětem básně bylo vítězství Řeků u Salamíny, v zachované části je obsaženo dramatické líčení konce bitvy, útek Peršanů i krále Xerxa.²⁸

Relativní hojnost dokladů o tom, jak Athéňané reflektovali svou vlastní minulost a konkrétně námi sledovanou bitvu u Salamíny, nacházíme v dochovaných dílech attických řečníků, pro něž je porážka barbarů nesporně zdrojem hrdosti na velkolepé činy, které Řekové, a zejména Athéňané, vykonali.²⁹ Nejstarším z nich je *Lýsiás*, pokud vskutku napsal *Epitafios*, tj. řeč nad padlými v tzv. korintské válce. Toto dílo tudíž zřejmě vzniklo v některém z let po jejím zahájení v roce 395.³⁰ Autor se však v řeči nevěnuje jen vzpomínce na padlé v této válce, nýbrž připomíná i boje dávných dob, přičemž začíná Amazonkami a dalšími událostmi, které řadíme do oblasti mýtů, a posléze se dosti podrobně věnuje řecko-perským válkám, v jejichž rámci oslavuje i vítězství u Salamíny. Líčení bitvy je velice patetické, plné emocí, jak to odpovídá konvencím pohřebních řečí. Autor zejména zdůrazňuje,

²⁵ KINKEL, fr. 1a.

²⁶ Plut. *mor.* 795d.

²⁷ JANSSEN 1984, s. 13nn.

²⁸ STRAUSS 2005, s. 171n.

²⁹ MASARACCHIA 1995, s. 55n.; k historickým tématům oblíbeným u řečníků, zvl. v epitafiích, srov. CAREY 2010, s. 243; ke srovnání významu bitev u Marathónu a Salamíny v athénské tradici srov. THOMAS 1989, s. 223nn.

³⁰ TODD 2000, s. 25nn.; CONNOR 1966, s. 9n.; LORAUX 2006, s. 136.

že bojovníci u Salamíny se nejvíce zasloužili o svobodu Řeků (II 34nn., zvl. 42).³¹

Dalším z řečníků, kteří bitvu u Salamíny připomínají, je slavný rétor Ísokratés, který se zprvu zabýval skládáním soudních řečí, ale asi v roce 390 založil řečnickou školu, která záhy nabyla značné proslulosti. Politickou činností se aktivně nezabýval, avšak politické dění v rodných Athénách i v celém Řecku sledoval a vyjadřoval se k němu formou řečí-pamfletů, jimiž se snažil oslovit vzdělané elity a zejména vůdčí politické osobnosti. Snažil se najít řešení neuspokojivých poměrů v řeckém světě – cílem bylo dosažení spolupráce a míru mezi politickými subjekty a tažení proti Persii pod vedením Athén a Sparty, jímž by se zmírnily palčivé sociální problémy řeckého světa. S touto myšlenkou vystoupil roku 380 v *Panégyriku*, slavnostní řeči před Řeky shromážděnými v Olympii. Ísokratés v ní mj. chválí své rodné Athény a připomíná jejich zásluhy o Řecko.³² Při této příležitosti je přirozené, že se zmiňuje o bitvě u Salamíny, aniž ovšem ostrov výslovně jmenuje, neboť předpokládá, že líčené okolnosti jsou všem posluchačům známé. Připomíná tu skutečnost, že Athéňané opustili své město, zasloužili se o to, že se i Peloponésané zúčastnili bitvy, a postavili více válečných lodí než všichni ostatní Řekové dohromady (IV 96nn.).³³ Když se svým voláním po všeřecké svornosti a míru neuspěl, uvědomil si, že v čele válečného podniku musí stanout silná osobnost, již spatřoval v makedonském králi Filippovi II. Proto se na něho v roce 346 obrátil s řečí *Filippos*, v níž mu navrhoval, aby v čele sjednocených Řeků podnikl tažení proti Persii. V závěru řeči zdůrazňuje, že Filippos si získá nehynoucí slávu, když se ujme velení společného tažení a podmaní si barbary. K tomu dodává, že všichni oslavují Athéňany za zásluhy při porážkách Peršanů u Marathónu a u Salamíny (V 147). Také ve svém pozdním díle, v řeči *Panathénaikos*, kterou psal v letech 342–339, se Ísokratés obrací ke slavné athénské minulosti. Tu až nekriticky oslavuje, mj. zde také připomíná athénské zásluhy na vítězství u Salamíny, a to ve srovnání s podílem Sparty.³⁴ Ačkoli Spartané ovládali Peloponésos, přispěli v rozhodující bitvě pouze deseti loděmi, zatímco Athéňané poslali do

³¹ HEINRICHS 1989, s. 115nn.

³² K zásluhám Athén a Sparty srov. GRIESER-SCHMITZ 2003, s. 112n.; BUCHNER 1958, s. 74nn.

³³ Tento údaj je v rozporu s Hérododem VIII, 44nn.; srov. CLASSEN 2010, s. 70n.

³⁴ ZUCKER 1954, s. 12n.

boje podstatně větší kontingent, který se o vítězství zasloužil více než všichni ostatní. I když vrchním velitelem byl Sparťan Eurybiadés, hlavní zásluhu o vítězství si přesto vydobyl Athéňan Themistoklés (XII 49nn.).

Odkazy na bitvu u Salamíny nacházíme rovněž v díle Ísokratova názorového oponenta Démosthena, který valnou část svého života zasvětil odporu proti expanzivním snahám krále Filippa. Z Démostenova díla se zachovala řada řečí – řeči přednesené na sněmu a řeči soudní. Zmínka o bitvě u Salamíny se nachází pouze v jediné politické řeči, a to v řeči *O správě financí*, kterou lze datovat asi do roku 350. Existují pochybnosti o Démostenově autorství, pravděpodobnější však je to, že ji skutečně napsal, ale ve sněmu nepřednesl.³⁵ Řeč se zabývá využíváním finančních prostředků athénské obce – občané mohou získávat prostředky z veřejných peněz, ale měli by plnit své vojenské povinnosti, aby nebylo nutné využívat služeb žoldnéřů, kteří se dopouštějí násilí vůči athénským spojencům. Kritizuje i vojenské velitele, kteří usilují jen o svůj vlastní prospěch a slávu, a srovnává je s athénskými veliteli dřívějších dob – ani Themistokleovi, veliteli u Salamíny, ani Miltiadovi, veliteli u Marathónu, nestavěli Athéňané bronzové sochy, ani neoznačovali tato vítězství za činy velitelů, ale za činy Athéňanů. Nyní však prokazují velitelům přílišné pocty, stavějí jim bronzové sochy a spojují vítězství s jejich jmény, nikoli s obcí (XIII 20nn.). Další zmínky o Salamíně jsou v soudních řečech, které měly silný politický rozměr. Jako první uvedme řeč *Proti Aristokratovi*, a to proto, že pasáž, která se týká Themistoklea a Salamíny (XXIII 196nn.), je formulována velice podobně jako v řeči *O správě financí*. Opět se zde jedná o paralelu minulosti a současnosti – Aristokratés byl obžalován z toho důvodu, že navrhl přílišné výsady pro velitele žoldnéřů Charidéma.³⁶ Další z nich je řeč *Proti Androtiónovi*, datovaná do doby po skončení spojenecké války. Androtión tehdy přednesl návrh, aby odstupující radě byl za její činnost udělen zlatý věnec, jak to bylo obvyklé. Proti tomuto návrhu vystoupili Diodóros a Euktémón a obvinili Androtióna z protizákonného jednání (*grafé paranomón*). Obžalobu Androtióna pro ně složil Démostenés. Základem odmítnutí pocty v žalobě byla ta skutečnost, že odstupující rada nezajistila budování nových válečných lodí, což byla jedna

³⁵ OLIVA 2007, s. 32n.

³⁶ Srov. blíže OLIVA 2007, s. 21nn.

z jejich hlavních povinností. Démosthenés při této příležitosti zdůrazňuje význam válečného loďstva pro obec v přítomnosti a ukazuje, že bylo základem mocenského postavení i v minulosti – mj. poukazuje na jeho význam při vítězství u Salamíny nad Peršany (XXII 13).³⁷ Slavná řeč *O věnci*, jehož udělení Démosthenovi navrhl Ktésifón, byla reakcí na žalobu proti předkladateli návrhu, s níž vystoupil Démosthenův odpůrce Aischinés v řeči *Proti Ktésifóntovi*. Tento stoupenec promakedonské politiky v této řeči kritizoval nezákonnost návrhu, ale zejména podrobil ostré kritice celou Démosthenovu politickou činnost. Démosthenés se pak v řeči *O věnci* hájil proti výtkám a dosáhl úspěchu.³⁸ V závěru řeči hájí Démosthenés oprávněnost své politiky, která měla Athénám zajistit svobodu a nezávislost, a při této příležitosti se zapřísahá při předcích, kteří bojovali na souši u Marathónu a Plataj a na moři u Salamíny a Artemisia (XVIII 208).³⁹ Události řecko-perských válek připomíná také řeč *Proti Neairě*, která se uchovala v souboru Démosthenova díla, ale jejím autorem je pravděpodobně Démosthenův stoupenec Apollodóros.⁴⁰ Neaira byla cizinka a žila v domě athénskému občana jako jeho žena, a nikoli jako konkubína. To bylo v rozporu s athénskými ustanoveními o občanství, jemuž je v řeči věnována značná pozornost. Bitva u Salamíny je zmíněna v souvislosti s nezištnou pomocí Platajských Athéňanům, za což jim bylo poskytnuto občanství (LIX 95).

Dalším z attických řečníků, v jehož díle jsou odkazy na bitvu u Salamíny, je již zmíněný Aischinés. Znovu uveďme řeč *Proti Ktésifóntovi*, kde pateticky srovnává Démosthena s vojevůdci minulých dob, kteří dosáhli vítězství, zatímco Démosthenés opustil své postavení. Jedním z těch, s nimiž Démosthena srovnává, je i vítěz od Salamíny Themistoklés (III 181).⁴¹ Aischinova řeč *O nepoctivém vyslanectví* byla reakcí na Démosthenovu obžalobu téhož názvu (řeč č. XIX). Démosthenés Aischina vinil z toho, že spolu s Filokratem poškodili zájmy Athén a posílili svým zrádným jednáním pozici Filippa Makedonského. Když Aischinés obhajuje své počínání směřující k uzavření míru s Filippem, přehnaně zdůrazňuje to, že situace Athén

³⁷ OLIVA 2007, s. 15n.

³⁸ Podrobněji srov. OLIVA 2007, s. 77nn.

³⁹ YUNIS 2001, s. 226.

⁴⁰ CANFORA 2001, s. 352n.

⁴¹ CONNOR 1966, s. 120nn.

byla velmi kritická a že bylo třeba dbát na bezpečnost obce – proti tomu jiní řečníci připomínali slavné události minulosti, mj. i vítězné bitvy proti Peršanům včetně vítězství na moři u Salamíny (II 74nn.). V závěru řeči se pak Aischinés snaží ospravedlnit svou mírovou politiku připomenutím událostí z athénských dějin, mezi nimiž opět klade důraz na to, že athénská obec si získala slávu vítězstvím u Salamíny (II 172).⁴²

Zmínka o Salamíně je rovněž v jediné dochované řeči Lykúrge, jenž po roce 338 spravoval finance athénskému státu a přispěl výrazně k jejich stabilizaci. V řeči *Proti Leókratovi* obvinil tohoto občana, že po bitvě u Chairónie tajně opustil Athény a odebral se na Rhodos, kde rozšířil zprávu, že Filippos ovládl Athény, což vedlo k tomu, že Rhodští s Athéňany přerušili obchodní kontakty. Leókratés se pak usadil v Megaře, kde rozvíjel své obchodní aktivity a asi po šesti letech se vrátil do Athén, kde jej Lykúrgos obžaloval ze zrady. V jedné pasáži své žaloby Lykúrgos předjímá možné námitky obhajoby, mj. tu, že v době Xerxova tažení všichni občané opustili město a odebrali se na Salamínu. Lykúrgos toto srovnání rozhodně odmítá – líčení statečnosti předků v námořní bitvě u Salamíny je protikladem Leókratovy zbabělosti (68nn.).⁴³

S připomínkami řecko-perských válek se setkáváme také v díle filozofa Platóna, a to ve dvou dialozích. Prvním z nich je dialog *Menexenos*, v němž Sókratés rozmlouvá s Menexenem o slavnostních řečech na počest padlých občanů. O epitafiích se vyjadřuje dosti ironicky, zatímco Menexenos pokládá umění skládat takovéto řeči za nesnadný úkol. Sókratés tvrdí, že by sám uměl takovou řeč pronést, neboť jeho učitelkou rétoriky je Perikleova družka Aspasia a právě včera od ní vyslechl pohřební řeč a naučil se ji nazpaměť. Podstatnou část dialogu tedy tvoří „Aspasiin“ epitafios, který ovšem nemůžeme pokládat za vzorovou řeč tohoto typu, nýbrž za parodické ztvárnění, které motivy běžné v pohřebních řečech ironizuje a paroduje.⁴⁴ V řeči se Platón obrací také k minulosti, kdy se Athéňané minulých pokolení v mnohém zasloužili nejen o svobodu Athén, ale i celého Řecka. Dlouhá část epitafia je věnována těmto bojům, počínaje odražením útoku Amazonek v dávných

⁴² BLASS 1887, s. 201nn., zvl. s. 208.

⁴³ BLASS 1887, s. 111nn.

⁴⁴ LORAUX 2006, s. 387nn.; srov. též THOMAS 1989, s. 210n.

mytických dobách až po události v korintské válce, kdy už byli Sókratés a Aspasia řadu let po smrti (239a–246a).⁴⁵ Platón zde přirozeně obrací pozornost k bojům proti Peršanům, zejména oceňuje statečnost bojovníků u Marathónu a na druhém místě těch, kteří bojovali na moři u Salamíny (240d–241c). Celkově je tato pasáž jakýmsi přehledem starších vojenských dějin Athén, který ovšem nemůžeme považovat za objektivní, neboť vedle připomenutí skutečných athénských úspěchů oslavuje i nezdary a krutosti, jichž se Athéňané dopouštěli.⁴⁶ K řecko-perským válkám se Platón vrací později ještě ve svých *Zákonech*. Ve třetí knize se zabývá otázkou původu, vývoje a charakteru různých politických zřízení, pozornost věnuje především Spartě, Persii a Athénám. Negativně Platón posuzuje krajní formy politického uspořádání, jakými jsou v jeho době čistá monarchie v Persii a čistá demokracie v Athénách, neboť přílišná poroba i přílišná svoboda jsou zlem. Lepší formou jsou formy smíšené – příkladem je Sparta. Smíšené politické zřízení měli v době odražení perského útoku také Athéňané. Toto zřízení bylo základem úcty k zákonům a vědomí vzájemné pospolitosti, které přispěly k úspěšnému odražení nepřítele (III 698c a dále). Druhá připomínka bitvy u Salamíny v *Zákonech* se nachází ve 4. knize. Zde se probírá otázka, jaké přírodní podmínky jsou vhodné pro novou obec, která má být založena. Za nevhodnou je pokládána blízkost moře, neboť to vede k rozvoji obchodu, který kazí mravy, a také dostatek stavebního dříví na stavbu lodí, jelikož boj na moři se nemůže rovnat boji na souši. Krétan Kleiniás v této souvislosti říká, že Kréťané si myslí, že námořní bitva u Salamíny zachránila Řecko. Na to Athéňan reaguje slovy, že si to myslí většina Řeků i barbarů, ale že větší důležitost měly bitvy u Marathónu a u Plataj (IV 707c).⁴⁷

Také Aristotelés připomíná vítězství u Salamíny, a to v 5. knize spisu *Politika*, v níž se zabývá příčinami změn politických zřízení v řeckých obcích. Ty mohou být různé – mezi důležité patří posílení nějaké politické instituce či skupiny občanů. Právě „námořní lid“ (*nautikos ochlos*) posílil demokracii, protože se zasloužil o vítězství u Salamíny, a tím i o posílení athénské hegemonie a demokracie (V 3, 1304a22nn.).

⁴⁵ DEAN-JONES 1995, s. 52n.; stov. též ROSENSTOCK 1994, s. 331nn.

⁴⁶ HEINRICHS 1989, s. 116nn.; DEAN-JONES 1995, s. 51.

⁴⁷ EUBEN 1986, s. 386n.

Bitva u Salamíny nepřestala být předmětem zájmu ani v pozdějších dobách, kdy se řecké obce postupně dostaly do závislosti na mocných královstvích helénistického období a nakonec se celý řecký svět stal součástí římské říše. V dobách římské nadvlády Řekové stále vzpomínali na svou slavnou minulost. Dokladem této nostalgie je tzv. druhá sofistika, která se programově obracela ke klasickému období, zejména k vyspělé kultuře spojené s Athénami.⁴⁸ Připomínány byly také různé slavné události minulých dob, což nám dokládají místa roztroušená v dílech různého zaměření. Významnou úlohu pro uchování staré tradice a pro šíření vyššího vzdělání měly rétorické školy, v nichž si žáci osvojovali pravidla řečnického umění, mj. také na cvičeních, která se tematicky vztahovala k minulosti. Mezi rétorickými spisy Dionýsia z Halikarnássu, který působil koncem 1. století př. Kr. v Římě, se dochovala i jakási učebnice řečnictví *O řečnickém umění*, která však na rozdíl od antiky dnes není pokládána za jeho autentické dílo.⁴⁹ Spis, který se skládá z různých původně samostatných pojednání, vznikl nejspíše až ve 2. polovině 2. století v době antoninovské dynastie. V první části se spis zabývá epideiktickým řečnictvím a uvádí, že když se hovoří o nějakém místě, je třeba připomenout jeho slavné stránky, např. v případě Salamíny Aianta a statečnost těch, kteří tam svedli námořní bitvu (6,2).

Z některých námětů, které byly v oběhu v řečnických školách, se staly ustálené *topoi*, což oprávněně kritizoval ve 2. století po Kr. Lúkianos ze Samosat, sám také řečník, ale i autor, který se k praktikám některých řečníků vyjadřoval velmi kriticky. Děje se tak v díle *Učitel rétorů*, které je groteskním obrazem učitele řečnického umění. Lúkianův text je satirickým návodem pro mladého adepta řečnického umění, jak v něm dosáhnout mistrovství.⁵⁰ Učitel řečnictví v něm svému žákovi mj. radí, aby v případě, že bude požádán, aby pohovořil spatra na konkrétní téma, odmítl s tím, že je to příliš snadné, a má hovořit o tom, co mu slina na jazyk přinese – jako příklady běžně rozšířených témat v řečnických projevech jsou uvedeny známé historické události, a mezi nimi také ty, které jsou spjaty

⁴⁸ STOV. CONNOLLY 2010, s. 159nn.

⁴⁹ KENNEDY 1972, s. 634nn.

⁵⁰ KENNEDY 1972, s. 589.

s řecko-perskými válkami. Zde je kromě dalších příběhů stručně připomenuta i bitva u Salamíny (*rhet. praec.* 18).

Jedním z významných řečníků, kteří se ve 2. století obraceli k slavné minulosti, byl rovněž Ailios Aristeidés.⁵¹ Ve své řeči *Panathénaikos* podal oslavný přehled athénských dějin v klasickém období. V tomto enkómiu zdůrazňuje, že Athény byly nejváženější a nejúspěšnější obcí v řeckých dějinách. Jejich zásluhy spočívají zejména v jejich podílu na odvrácení perského nebezpečí; řecko-perským válkám věnuje dlouhou pasáž (I 92–184), obšírně se v ní zabývá i bitvou u Salamíny (I 157–169). Další řeč, která se obracela k athénské minulosti, nese název *Obrana čtyř*. Autor v ní polemizuje s Platónovým dialogem *Gorgiás* (515d), v němž Sókratés kritizuje počínání athénských politiků (zejména Perikleia, ale také Kimóna, Miltiada a Themistoklea), a snaží se ukázat jejich zásluhy a kvality. Dlouhou pasáž věnuje Themistokleovi, klade důraz na to, že jako první porazil barbary na moři (III 258). Toto tvrzení završuje líčení jeho zásluh v bitvě u Salamíny (III 252nn.). Pod jménem Ailia Aristeida se dochoval i spis *Příručka rétoriky*, která je však pozdější kompilací více textů. V pasáži o „zdrženlivosti“ (*enkrateia*) starých autorů připomíná i Xenofóntovu *Anabasi* (I 2,9), jenž jen stručně připomíná Xerxovu porážku, a nerozvádí další údaje o tažení – o počtu vojsk, o bitvě u Salamíny apod. (II 131).⁵²

Slavnou řeckou minulostí se vedle rétorů zabývali i další autoři císařského období. Již jsme se zmínili o Plútarchově životopisu Themistoklea, v němž je relativně podrobný popis bitvy i událostí, jež jí předcházely. Plútarchos připomíná zázračné události, které tradice spojovala s bitvou – velkou září směrem od Eleusíny či postavy ozbrojených mužů vztahujících ruce od Aigíny k ochraně řeckých lodí. V závěru líčení bitvy Plútarchos konstatuje, že se tomuto vítězství slávou nevyrovnala žádná jiná námořní bitva (kap. 15). Také v krátkém spisku *Proslavili se Athéňané více ve válce než v moudrosti*, uchovaném v rozsáhlém souboru *Moralíí*, připomíná Plútarchos oslavnými slovy kromě jiných vítězství i úspěch v boji proti Peršanům u Salamíny (349d a dále).

⁵¹ KENNEDY 1972, s. 582nn.; TRAPP 2017, s. XVII; ROBERTS 1994, s. 108nn.

⁵² KENNEDY 1972, s. 629.

Polyainos, rétor pocházející z Makedonie a působící v Římě v době vlády Marka Aurelia a Lucia Vera, věnoval oběma císařům příručku o vojenské taktice s názvem *Stratégémata*. V tomto díle nalezneme pasáž, v níž se zabývá Themistokleovou taktikou v bitvě u Salamíny (I 30).

Ohlasy bitvy u Salamíny nalezneme také u Pausania, autora slavného „bedekru“ po Řecku, jenž žil ve 2. století. Při vyprávění o Salamíně se zmiňuje o tom, že se tam nachází vítězné znamení jako památka na vítězství v bitvě proti Peršanům a také svatyně héraa Kychrea, který se prý během bitvy zjevil v podobě draka (I 36,1). Pausaniás připomíná rovněž athénský chrám Eukleie, který byl zasvěcen z kořisti z bitvy u Marathónu, a dodává, že Athéňané si tohoto vítězství nejvíce vážili, a to i Aischylos, který bojoval i u Salamíny (I 14,5). Ve Spartě se nacházelo perské sloupořadí, které bylo zbudováno z perské kořisti. Bylo zdobeno sochami Peršanů, mj. zpodoběním královny Artemisie, která se vyznamenala v bitvě u Salamíny (III 11,3). Svůj pomník měl ve Spartě také Eurybiadés, velitel loďstva v bitvě u Salamíny (III 16,6). Při popisu Diova chrámu v Olympii zmiňuje Pausaniás také malby Feidiova bratra Panaina, jenž na nich mj. znázornil personifikace Hellady a Salamíny, která v rukou držela ozdoby z lodních zádí – byla to připomínka slavného vítězství (V 11,5).⁵³ Dále Pausaniás připomíná zásahy bohů do bitev, mj. zmiňuje i Marathón a Salamínu (VIII 10,9).

Athénaios z Naukratie, činný ve 2. až 3. století, se ve svém díle *Hodující sofisté* zmiňuje o přísaze skládané ve jménu těch, kteří bojovali u Marathónu, a také těch, kteří svedli námořní bitvu u Salamíny (IX 380c).

Ohlasy bitvy u Salamíny nalezneme také v rozsáhlém souboru epigramů *Anthologia Graeca*. Básník Tullius Geminus je autorem Themistokleova fiktivního náhrobního nápisu, který říká, že Themistoklés by si zasloužil podstatně skvělejší náhrobek – Salamis by měla čnít jako památník připomínající jeho činy (VII 73). Tentýž autor napsal epigram o bitvě u Chairóneie (r. 338), v němž oslavuje vítězství krále Filippa – to je potupou činů, které Athéňané vykonali u Marathónu a u Salamíny (IX 288). Diodóros z Tarsu, autor 1. století př. Kr., připomíná ve svém epigramu, že Themistokleovu slávu nelze poměřovat jeho hrobem v Magnésii, ale loděmi a Salamínou (VII 235). Themistokleův hrob v Magnésii a bitvu u Salamíny připomíná rovněž

⁵³ Srov. HALL 2002, s. 183.

epigram Alfeia z Mytilény (VII 237). Anonymní epigram v kontrastu připomíná Salamínu jako Solónovo rodiště a jako místo, kde zpupní Peršané neunikli zkáze (IX 595b).⁵⁴

Výše uvedený přehled míst z děl antických autorů, kteří reflektovali zásadní význam vítězství v bitvě u Salamíny (a jeho strůjce Themistoklea), ukazuje, že toto téma bylo v Řecku živé nejen v době, která bezprostředně následovala, ale i v pozdějších staletích. Často byla bitva připomínána v demokratických Athénách ve 4. století, kdy se zejména řečníci obraceli ke slavné minulosti rodného města, která měla být vzorem pro přítomnost, jež – zejména po porážce v peloponnéské válce – za velkými činy minulosti poněkud pokulhávala. Ale i později bylo toto téma stále živé, doklady máme k dispozici zejména pro dobu tzv. druhé sofistiky v 2. století po Kr. Tehdejší řečníci se rádi obraceli ke slavné minulosti, kdy se Řekům podařilo odrazit mohutnou perskou invazi a kdy Athény stály na vrcholu své moci. Tato doba byla nesporně zdrojem hrdosti a obdivu.

Literatura

- BECKBY, Hermann (ed.). *Anthologia Graeca*, I – IV. München: E. Heimeran 1965.
- BICHLER, Reinhold – ROLLINGER, Robert. *Herodot.* Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2001.
- BLASS, Friedrich. *Die Attische Beredsamkeit*, III,2: *Demosthenes' Genossen und Gegner*. Leipzig: B. G. Teubner 1887.
- BUCHNER, Edmund. *Der Panegyrikos des Isokrates*. Wiesbaden: Fr. Steiner Verlag 1958 (Historia Einzelschriften, H. 2).
- CANFORA, Luciano. *Dějiny řecké literatury*. Praha: Koniasch Latin Press 2001.
- CAREY, Christopher. Epideictic Oratory. In WORTHINGTON, Ian (ed.). *A Companion to Greek Rhetoric*. Chichester – Oxford – Malden: Blackwell Publishing 2010, s. 236–252.
- CLASSEN, Carl Joachim. *Herrscher, Bürger, und Erzieher. Beobachtungen zu den Reden des Isokrates*. Hildesheim – Zürich – New York: Georg Olms Verlag 2010.

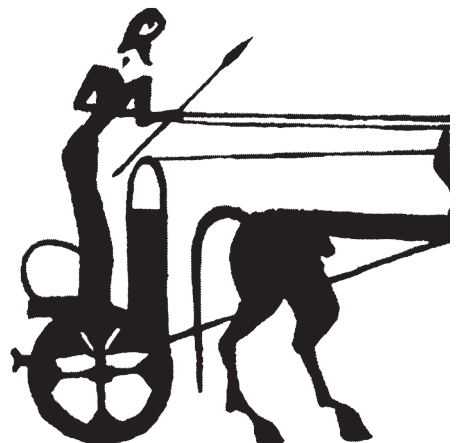
⁵⁴ Uvedené epigramy uvádím dle BECKBY 1965.

- CONNOLLY, Joy. The New World Order: Greek Rhetoric in Rome. In WORTHINGTON, Ian (ed.). *A Companion to Greek Rhetoric*. Chichester – Oxford – Malden: Blackwell Publishing 2010, s. 139–165.
- CONNOR, W. Robert. *Greek Orations*. Ann Arbor: The University of Michigan Press 1966.
- DEBNAR, Paula. Fifth-Century Athenian History and Tragedy. In GREGORY, Justina (ed.): *A Companion to Greek Tragedy*. Oxford: Blackwell Publishing 2005, s. 3–21.
- DEAN-JONES, Lesley. Menexenus – Son of Socrates. *Classical Quarterly* 45, 1995, s. 51–57.
- DIEHL, E. *Anthologia lyrica Graeca*, Vol. II. Lipsiae: B. G. Teubner 1942.
- EUBEN, J. Peter, The Battle of Salamis and the Origins of Political Theory. *Political Theory* 14, 1986, s. 359–390.
- GRIESER-SCHMITZ, Dieter. Kulturbestimmte politische Vorstellungen des Isokrates. In ORTH, Wolfgang (ed.). *Isokrates. Neue Aufsätze zur Bewertung eines politischen Schriftstellers*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag 2003, s. 111–127.
- GRUEN, Erich S. *Rethinking the Other in Antiquity*. Princeton – Oxford: Princeton University Press 2011.
- HALL, Jonathan M. *Hellenicity. Between Ethnicity and Culture*. Chicago – London: University of Chicago Press 2002.
- HEINRICHS, Johannes. *Ionien nach Salamis*. Bonn: R. Habelt Verlag 2005.
- HOLLAND, Tom. *Perský oheň. První světová velmoc a boj o Západ*. Praha: Nakladatelství Dokořán 2007.
- HORNBLOWER, Simon. *Thucydides*. London: Duckworth 1987.
- JANSSEN, Tjitte H. (ed.). *Timotheus. Persae*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert 1984.
- KENNEDY, George. *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 B.C. – A.D. 300*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1972.
- KINKEL, G. *Epicorum Graecorum fragmenta*. Leipzig: B. G. Teubner 1877.
- LENZ, Fridericus Waltharius – BEHR, Carolus Allison (eds.). *P. Aelii Aristidis Opera quae exstant omnia*, Vol. I. Leiden: Brill 1978.
- LORAUX, Nicole. *The Invention of Athens. The Funeral Oration in the Classical City*. New York: Zone Books 2006.
- MASARACCHIA, Agostino. *Isocrate. Retorica e politica*. Roma: Gruppo editoriale internazionale 1995.
- MEIGGS, Russell – LEWIS, David. *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.* Oxford: Clarendon Press 1969.

- OLIVA, Pavel. *Démostenés*. Praha: Arista – Baset – Maitreia 2007.
- ROBERTS, Jennifer Tollbert. *Athens on Trial. The Antidemocratic Tradition in Western Thought*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 1994.
- ROSENSTOCK, Bruce. Socrates as Revenant: A Reading of the *Menexenus*. *Phoenix* 48, 1994, s. 331–347.
- STERNBERG, Ernest. Classical Precariousness vs. Modern Risk: Lessons in Prudence from the Battle of Salamis. *Humanitas* 18, 2005, s. 141–163.
- STRAUSS, Barry. *The Battle of Salamis. The Naval Encounter That Saved Greece – and Western Civilization*. New York – London – Toronto – Sydney: Simon & Schuster 2005.
- THOMAS, Rosalind. *Oral Tradition and Written Record in Classical Athens*. Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney: Cambridge University Press 1989.
- TODD, Steven Charles. *Lysias*. Austin: University of Texas Press 2000.
- TRAPP, Michael (ed.). *Aelius Aristides, Orations 1-2*. Cambridge (Mass.) – London: Harvard University Press 2017.
- YUNIS, Harvey (ed.). *Demosthenes. On the Crown*. Cambridge – New York – Oakleigh – Madrid – Cape Town: Cambridge University Press 2001.
- ZUCKER, Friedrich. *Isokrates' Panathenaikos*. Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse, B. 101, H. 7. Berlin: Akademie-Verlag 1954.

PhDr. Jan Souček, CSc., Ústav řeckých a latinských studií, Filozofická fakulta,
Univerzita Karlova, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1
Jan.Soucek@ff.cuni.cz

DIDAKTIKA / DIDACTICA

Latinská četba na gymnáziích od konce 19. století do roku 1948*

Bořivoj Marek

Abstract:

Reading Latin Texts at Czech Grammar Schools from the End of 19th Century to 1948

This paper describes the Latin didactic praxis at grammar schools from the end of the 19th century to 1948. It focuses on the content and development of the obligatory reading in the Latin classes, because only through reading original Latin texts the teacher can give the students thorough literary instruction. The paper describing the development from 1948 onwards will follow.

key words: reading Latin texts; number of Latin lessons; literary education; history of Latin teaching

klíčová slova: latinská četba; počty hodin latiny; literární výchova; dějiny výuky latiny

Úvod

V tomto příspěvku stručně popíšeme stav výuky latiny na středních školách od posledního období rakousko-uherské monarchie do roku 1948.¹ Zaměříme se zejména na to, jak se v daném období proměňoval obsah a rozsah četby originálních textů, a pokusíme se sledovat, jak byla četba z didaktického hlediska žákům předkládána, jaký byl výukový cíl, které vlastnosti literárního textu stály v popředí pozornosti, a které byly naopak opomíjeny. Budeme si rovněž všimnout diskusí, které se vedly v souvislosti se změnami učebních plánů.

* Text vznikl s podporou projektu UNCE/HUM/016.

¹ V dalším článku v některém z následujících čísel *Aurigy* potom dospějeme s popisem až do současnosti a shrneme a zhodnotíme zjištěné skutečnosti. Oba články vycházejí z kapitoly připravované disertační práce „Literární text ve výuce latiny“.

Celkový přehled hodinové dotace latiny ve sledovaném období:²

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
1891 ³	8	6	5	6	6	6	5	5
1909 ⁴	8	8(7 ⁵)	6	6	6	6	5	5
1919 ⁶	6	6	6	6	5	6	5	5
1927 ⁷	6	6	6	6	4	4	4	5
1933 ⁸	-	-	6	6	5	6	6	4/6 ⁹
1940 ¹⁰	-	-	5	5	5	5	5	5

V přehledu lze na první pohled vidět klesající tendenci hodinové dotace. Za necelých padesát let se počet výukových hodin snížil ze 47 na 30, tedy zhruba o 36 %. Je třeba ještě vzít v úvahu, že s četbou originálního textu se od třicátých let 20. století začínalo o dva roky později, v kvintě, a do té doby se žáci seznamovali jen s kratšími (upravenými) články z učebnic a krátkými úryvky z autorů. Do kánonu latinské gymnaziální četby takřka vždy patřila díla Nepota, Caesara, Sallustia, Cicerona, Livia, Tacita, Ovidia, Vergilia a Horatia, byť v různém rozsahu a v různém výběru.

Podívejme se tedy, jak probíhal vývoj latinské četby od devadesátých let 19. stol. do doby po 2. světové válce.

² Obvykle uvádíme pouze počty hodin na klasickém gymnáziu. Na gymnáziích reálných (první vzniklo v českých zemích v roce 1862 v Táboře) byl zpočátku počet hodin o něco nižší, na reformních reálných gymnáziích (vznikla až ve 20. stol., r. 1909 ve Vrchlabí a r. 1911 v Bohumíně) byla latina až na vyšším stupni a na reálkách nebyla vůbec. První dva roky byly obvykle věnovány výkladu a cvičení latinské normativní gramatiky. Četly se krátké umělé vytvořené věty dokládající probírané gramatické jevy nebo zjednodušené výňatky ze snazších autorů. Řada statistických údajů o počtu hodin latiny a čtených autorech uvedených v celém tomto příspěvku vychází z diplomové práce Josefa VALENTY (1978).

³ *Instrukce pro vyučování na gymnasiích v Rakousku* (1884) a ČENĚK 1935, s. 11.

⁴ Již po Marchetově reformě (1908).

⁵ Na gymnáziích, kde se vyučovalo v němčině.

⁶ *Věstník ministerstva školství a národní osvěty I* (1919). Jedná se opět o počty hodin na klasickém gymnáziu. Na gymnáziích reálných byl počet hodin stejný, v VII. však byly 4 hodiny,

Seznam latinské četby na základě
Instrukcí pro vyučování na gymnasiích,
 potvrzený ministerským výnosem z roku 1891

- III. Nepos – 6 životopisů + další dle volby učitele, nedoporučují se *Hannibal* a *Alcibiades*;
- IV. Caesar – *Commentarii de bello Gallico*, zejména boje s Ariovistem a kmenem Helvetiů, tažení do Germánie a Británie a válka s Vercingetorigem (v rozsahu zhruba tří knih, přičemž v praxi se zvládaly asi dvě);
- V. Ovidius a Livius – u Ovidia se mají vybírat takové básně, aby obsahově odpovídaly úryvkům z Livia; u toho se proto doporučuje zejména I. a XXI. kniha;
- VI. Sallustius, Caesar – *Commentarii de bello civili* a Cicero – *In Catilinam I*;
- VII. Cicero – řeči a filozofické spisy;
- VIII. Vergilius a Horatius.

Takto vytvořený seznam četby nebyl přijímán bez výhrad a kritických připomínek. Ozývaly se hlasy proti nezařazování *Hannibala* a *Alcibiada*. Pavel Krippner však poukazuje na to, že ve školních vydáních jsou oba životopisy již dostatečně upraveny, a ničemu tedy neškodí.¹¹ Petr Durdík, profesor

v VIII. ale 6, na reformních reálných gymnáziích byla latina až na vyšším stupni, a to v počtu 7, 8, 8, 7.

⁷ *Věstník ministerstva školství a národní osvěty IX* (1927). Jedná se o počty hodin na klasickém a reálném gymnáziu. Na reformních reálných gymnáziích byla latina až na vyšším stupni, a to v počtu 5, 4, 4, 4.

⁸ Již od roku 1930 nebyla latina zařazena do I. a II. v žádném z typů středních škol. Stanovil tak výnos uveřejněný ve *Věstníku ministerstva školství a národní osvěty XII* (1930); srov. též ČENĚK 1935, s. 24–26. Reálné gymnázium se od klasického lišilo pouze tím, že v V. mělo 6 hodin latiny, v VI. a VII. ovšem jen 5, a v VIII. dokonce jen 4. Na reformním reálném gymnáziu byla latina jen na vyšším stupni, a to v počtu hodin 6, 6, 6, 5.

⁹ V prvním pololetí 4 hodiny latiny, ve druhém 6.

¹⁰ *Věstník ministerstva školství a národní osvěty XXII* (1940). Situace za války se však měnila velice rychle. Již roku 1941 došlo k další změně počtu hodin a k celkovému přeorganizování typů středních škol [viz *Věstník ministerstva školství a národní osvěty* (1941)]: Normální typ školy je nyní reálné gymnázium (-, -, 5, 5, 5, 5, 4, 4), avšak existovalo ještě zvláštní chlapecké gymnázium s latinou od primy (4, 4, 5, 5, 5, 6, 5, 5). Poněkud „divoká“ situace pokračovala i po válce, kdy se otevíraly různé třídy různých typů škol. Navíc se na různých typech gymnázií nově vydělují různé větve (humanitní × technická) apod.; srov. VALENTA 1978, s. 183.

malostranského gymnázia a překladatel Eurípidových tragédií, zase podotýká, že Hannibal je pro studenty zajímavý a opět se s ním setkají u Livia, s Alkibiadem zase v řečtině u Xenofóna.¹² Krippner ještě dodává, že nebylo neobvyklé, že se nakonec četlo až 16 Nepotových životopisů. To je však podle něj neúnosné, domnívá se, že optimální by bylo 10–11 životopisů.

Instrukce doporučovaly, aby se při četbě Caesarova spisu bedlivě sledoval obsah a souběžně se vykládalo antické válečnictví. Zároveň se měly zdůrazňovat prvky díla, které slouží k morální výchově, a jeho jazyková čistota. Caesar si však vysloužil ostrou kritiku F. V. Vykoukala. Ten poukazuje na fádnost vybraných úseků a na nízký obsah kulturně-historických poznatků. Domnívá se také, že studenti nemohou ani příliš sympatizovat s Caesarovou osobností, protože v duchu doby prodchnuté touhou národa po sebeurčení přejí spíše Helvetiům. V Caesarovi spatřuje silně nevychovnou četbu a upozorňuje na jeho krutost a chladnost. Vzorná jazyková stránka to nezachrání.¹³ Kromě toho si Vykoukal nařiká, že v sextě mezi četbou Caesara a Sallustia, plnou násilností, zanikne hodnotná a důležitá Ciceronova první řeč proti Catilinovi.

Vykoukal ovšem nešetří kritikou ani Livia. První knihu ještě považuje za vhodnou, avšak kniha XXI s Hannibalem a punskými válkami je pro něj znovu velice násilná, a tudíž nemravná.¹⁴ Krippner se zase pozastavuje nad rozsáhlostí četby tohoto autora a domnívá se, že „v žádné třídě nepoměr mezi nesnadností auctorovou a nedostatečnou způsobností žáků není tak křiklavý, a obtíže naskytující se při pořizování slušného překladu nejsou nikde tak četné a veliké jako právě zde“.¹⁵

¹¹ KRIPPNER 1895, s. 61–64.

¹² DURDÍK 1887, s. 106.

¹³ Srov. VYKOUKAL 1900/1901, s. 3; „V první knize B. G. mnohem více je zajímavý nesnáze nepřímých řečí, jež by nejráději zažehnali za devatery hory, a když s pomocí učitelovou jsou připoutáni také k vnitřní stránce čtených kapitol, nevím, z jaké příčiny by se měli pro Caesara nějak nadchnouti.“

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ KRIPPNER 1896, s. 49–52.

Petr Durdík se zasazoval o to, aby se četba Ovidia přesunula částečně již na konec kvarty, aby se tak oslabila tamní „dominance Caesarova“.¹⁶

Zajímavým didaktickým počinem byl jeho návrh na souběžné obsahové porovnání Ovidiových veršů a částí Liviových knih (pochopitelně především té první).

Úvahám o četbě Cicerona se věnuje Rudolf Neuhöfer. Považuje ho za ideálního autora, který může studenty naučit mnoho o latinské stylistice, morálce i státoprávních záležitostech. Je to autor vhodný i k četbě domácí. Pokud se týká čtení řečí, navrhuje pro septimu tento plán: září až listopad – *Pro S. Roscio Amerino*; prosinec a leden – *Pro P. Sestio*; únor – výbor z listů.¹⁷

Krippner dále zdůrazňuje, že hlavní funkcí četby je překlad. Ten má být věcně správný a jazykově dobrý. Je nutné dosáhnout skloubení krás češtiny a přesného vystižení myšlenek autora. Z toho vyplývá, že učitel latiny musí být zároveň náležitě vzdělán i v češtině a české literatuře. Tento požadavek přinesl rovněž ministerský výnos z roku 1891.¹⁸ Krippner se rovněž domnívá, že četbu zbytečně zatěžuje potřeba ustavičně někde něco vyhledávat – gramatiku, slovíčka, reálie apod. To značí jisté metodologické obtíže a ne vždy dostatečnou připravenost studentů číst v určitém ročníku určitý text, a to i při tak velkorysých hodinové dotaci.

Dále se v této době při četbě kladl důraz na vlastenectví, obětavost, hrdinství a náboženské smýšlení (či obecně zbožné chování ve smyslu *pietas*).

Z didaktického hlediska jsou fenoménem tohoto období tzv. kollektanea. Byly to jakési sešity, do nichž se zaznamenával výklad reálií a dějin literatury. Měly pomáhat k pochopení čteného autora, a sloužily dokonce i k zachycování „gramatických jevů, které by působily na rozvoj citu pro krásu“.¹⁹ Jejich první část se týkala informací o autorech a reáliích, druhá se zaměřovala na literární prvky úryvku, krásná líčení, sentence, epiteta a různé stylistické jevy.²⁰ Obecně se začínala pocítovat potřeba nějaké příručky k výkladu kulturně-historicko-literárního pozadí studovaných textů.

¹⁶ DURDÍK 1887, s. 106.

¹⁷ NEUHÖFER 1902/1903, s. 368; návrh týkající se četby listů se vztahuje až k pozdějším nástinům úpravy četby po VIII. sjezdu českého profesorstva v roce 1901 (viz níže).

¹⁸ KRIPPNER 1895, s. 61–64.

¹⁹ VALENTA 1978, s. 26.

²⁰ Srov. MOLČÍK 1892, s. 204–205.

Velký příznivec živého přístupu k výuce latiny i řečtiny Jan Korec ostře kritizuje soudobé výukové praktiky. Podle jeho názoru ke zlepšení schopnosti porozumět složitějšímu latinskému textu nevedou:

„Neboť, kdyby mělo býti pravda, že ty pěkné věci o kráse, pravdě a dobru, jež se udávají za cíl klassického vyučování na gymnasiu, čtou se jen v paedagogikách, ve skutečnosti však že o tom žáci nic nevědí, poněvadž se k tomu pro samé konjunktivy a vazby a slovíčka a spoustu úplně zbytečných poznámek a kollektaneí nepřijde; pravda-li, že v theorii, v učebních plánech a instrukcích jest duchamorný formalismus při četbě auktorův dávno zavržen, ale v praxi že posud bují na školách u přemnohých učitelů; pravda-li, že doma se hledají jenom slovíčka, ve škole pak že začne to hrozné lámání překladu, při kterém četba za stálého zápasení s grammatikou a slovníkem, za stálého vypomáhání a postrkování se strany učitele zdlouhavě a namáhavě, řádek za řádkem, verš za veršem jen pracně ku předu se posouvá; pravda-li, že na vypilování překladu nevěnuje se tolik péče, kolik by se věnovati mělo, a že se nepřekládá v duchu jazyka mateřského, nýbrž příliš otrocky, čímž se jazyk mateřský jen kazí; pravda-li, že pro příliš „důkladný“ výklad jednotlivostí, které poskytuje ten neb onen tu hodinu právě čtený zlomeček, žáci ztrácejí souvislost a přehled celku; pravda-li, že mnohdy žáci ani nevědí, co čtou, neřku-li, aby dovedli vyložiti souvislost myšlenek, podati rozbor a oceniti dílo po stránce aesthetické – pravím, kdyby tomu bylo tak, pak by byl osud klassické filologie zpečetěn.“²¹

Zlepšení stavu vidí ve využití latinské (a řecké) konverzace a cituje z nových instrukcí pro toto období, totiž že se má ponenáhlu u studentů vyvinout volné užívání latinského jazyka, aby tak lépe pronikli do autorů a zdomácněli v nich. Cvičení ústního užívání latiny podle něj napomáhá rychlejšímu zapamatování slov a frází atd.²²

²¹ KOREC 1902, s. 10–11.

²² Srov. KOREC 1902, s. 1.

V roce 1901 na VIII. sjezdu českého profesorstva otevřeli klasičtí filologové otázku komentovaných vydání řeckých a římských klasiků. Přestože určité hlasy byly pro jejich vznik, převažoval víceméně názor již z 80. let, že je nutno dávat přednost vydáním nekomentovaným, neboť komentáře by studentům práci příliš zlehčovaly.²³

Na sjezdu padly i návrhy na úpravu četby:

- III. ponechat šest Nepotových životopisů, k nimž by se přidal Curtius Rufus a jeho *Historiae Alexandri Magni*;
- V. ponechat Livia, zejména knihy II–V a XXI, avšak z I. knihy jen asi 20 nejzajímavějších kapitol;
- VI. vypustit *Commentarii de bello civili*, ponechat Ciceronovu *In Catilinam I* a přidat část Vergiliova díla;
- VII. větší pozornost věnovat Ciceronovým filozofickým spisům;
- VIII. povinně zavést Tacitův *Dialogus de oratoribus*.

V tomto návrhu je zajímavé zvláště přidání dvou titulů. Četba Curtia Rufa zařazená do III., tedy do četby 13–14letých žáků, měla být zřejmě zpestřením, jakousi dobrodružnou četbou vyhovující právě tomuto věkovému období. Tacitův spis o řečnictví v septimě vycházel vstříc požadavku z minulých let, totiž hlubšímu seznamování studentů s kulturně-historickým a literárně-estetickým pozadím římské literatury.

V roce 1908 nabízí Jindřich Říha další úpravy četby, přičemž vychází z tezí rakouského klasického filologa Richarda Cornelia Kukuly, že v četbě by neměl být zahrnut Nepos ani Liviova první kniha a měla by se omezit i četba Cicerona a Vergiliových *Bucolik* a *Georgik*. Navrhuje toto:

- III.–IV. číst chrestomatie z prozaiků a malý poetický přídavek;
- V. ponechat Livia, ale bez I. knihy;
- VI. volit mezi Sallustiovým *Bellum Iugurthinum* a *De coniuratione Catilinae* a k tomu kteroukoli z Ciceronových řečí *In Catilinam*;

²³ GROH (1901/1902, s. 340–343) se domnívá, že důvodem byla spíše snaha o menší zařezování profesorů, kteří by měli s tvorbou komentářů mnoho práce.

- VII. nově zavést čtvrtou řeč *In Verrem*, listy Plinia Ml. a zavést i výbor z římských elegiků s ohledem na řecké a české paralely;
- VIII. ponechat Tacita a Horatia.²⁴

Tyto návrhy dávají učitelům již určitou volnost, s níž může četbu přizpůsobit té které třídě.

Jak už jsme viděli výše, v tomto období zaznívá názor, že gramatika má být ve službách četby. Do četby se postupně dostává také epistolografie a elegická tvorba, dokonce s přihlédnutím k její recepci.

Před Marchetovou reformou (1908) byl publikován ještě jeden významný návrh na podobu četby. Za komisi klasických filologů pod vedením Františka Groha jej na schůzi „Spolku profesorů českých“ v roce 1907 formuloval Jan Šafránek:²⁵

- III. chrestomatie či Nepos;
- IV. Caesar – *Commentarii de bello Gallico* a počátky Ovidia;
- V. 1. pol. Ovidius – *Fasti* a *Metamorphoseon libri*;
- 2. pol. Sallustius;
- VI. 1. pol. Ciceronovy řeči a filozofické spisy;
- 2. pol. Vergilius – *Aeneis*;
- VII. 1. pol. Vergilius a výbor z lyriků;
- 2. pol. Livius (bez první knihy);
- VIII. 1. pol. Horatius;
- 2. pol. Tacitus.

K dílům se doporučují komentovaná vydání s poznámkami pod čarou.²⁶

Ze všech těchto zpráv mimo jiné vyplývá, že penzum předepsané četby bylo v této době zřejmě opravdu silně nadsazené.²⁷ Tento stav bohužel často spěl k tomu, že učitel buď vedl četbu v hodinách dosti zběžně, nebo ji ve značném rozsahu zadával za domácí úkol. Takové přetěžování neadekvát-

²⁴ ŘÍHA 1908, s. 8–15.

²⁵ Srov. ŠŤASTNÝ 1908 a viz též náležitou pasáž v článku Karly VYMĚTALOVÉ 2014, s. 127.

²⁶ Srov. VYMĚTALOVÁ 2014, s. 127.

²⁷ Srov. VYMĚTALOVÁ 2014, s. 140 a HRUBÝ 1891, s. 41–52.

ní věku a kompetencím studentů často přispívalo k šíření averze vůči klasickým jazykům.²⁸

Seznam a rozsah latinské četby na základě nové osnovy z roku 1909

- III. Nepos NEBO výbor z Curtia Rufa NEBO čítanka s výběrem z prozaiků (četbě se věnují 3–4 hodiny);
- IV. Caesar – *Commentarii de bello Gallico* (3 kn.); od pololetí je opět možno použít čítanku (četbě se věnují 3–4 hodiny);
- V. Ovidius – *Fasti* a *Metamorphoseon libri* s úvodem do metriky; četbě se věnuje 5 hodin, přičemž jedna z nich je určena k pokračování prozaické četby z IV.; od pololetí na ni navazuje libovolný výbor z Livia;
- VI. 1. pol. Sallustius – *Bellum Iugurthinum* NEBO *De coniuratione Catilinae* a libovolná Ciceronova řeč *In Catilinam*;
- 2. pol. vybrané pasáže z Vergiliovy *Aeneidy* (tak aby vznikl celkový obraz o díle) a dle úvahy učitele také výbor z *Bucolik* a *Georgik* (četbě se věnuje 5 hodin v obou pololetích);
- VII. 1. pol. volný výběr z Cicerona;
- 2. pol. dopisy Plinia Ml. nebo Cicerona; pokračování Vergilia NEBO římské elegické (četbě se věnuje 5 hodin v obou pololetích);
- VIII. Tacitus a Horatius podle volby učitele (četbě se věnuje 5 hodin)
- VIII. Četbě se věnuje 5 hodin: Tacitus a Horatius podle volby učitele.

F. V. Vykoukal se opět ozývá se starým odporem vůči Caesarovi a Nepotovi a kvituje možnost užití připravované čítanky.²⁹ Také zřejmě s jistým zadostiučiněním uvádí, že místo Liviovy I. knihy (kterou na rozdíl od XXI. velice doporučoval) a XXI. knihy se nyní bude číst výbor z Livia.³⁰ Liviovo dílo nicméně představuje jednu z klíčových položek seznamu četby, na niž se

²⁸ Viz KRIPPNER 1895, s. 25–27 a 1896, s. 49–52; srov. VYMĚTALOVÁ 2014, s. 141.

²⁹ VYKOUKAL 1909, s. 431: „To bude četba jistě záživnější než Nepos a Caesar; i bude jen na našich filozích, aby knihou, která se již chystá, osvěžili suchopár četby ve zmíněných třídách.“

³⁰ *Ibid.*

v této době zaměřuje výuka latiny na vyšším gymnáziu. Cílem je „důkladnou četbou získaná znalost nejznamenitějších zjevů římské literatury a tím návod k porozumění římskému kulturnímu životu, zběhlost ve čtení latinského textu ne příliš těžkého a buzení smyslu pro stylistické formování“.³¹

V osnovách se také doporučuje, aby se cvičila rovněž četba spatra a porozumění některým místům bez překládání. Četba je stále ústředním bodem výuky latiny a její obsah se nikterak nezměnil, spíše naopak. Učitelé však mají mnohem volnější ruku ve výběru textů než v období předcházejícím. Všimněme si mnoha „NEBO“ v přehledu četby. Josef Valenta se u této volnosti pozastavuje a připojuje se k tvrzení, že daný obrovský rozsah četby byl pro studenty nevladatelný.³² V četbě se mohli dostat na určitou úroveň jen tehdy, pokud je skutečně zaujala. Toho pak měl vyučující dosáhnout právě vhodným výběrem autorů a děl přesně pro daný kolektiv třídy. Měli-li studenti něco nařízeno, a ještě to pro ně bylo nevladatelné, bylo jejich rozladění z práce tím větší. Ve vyšších ročnících měla být školní četba doplněna také kontrolovanou četbou soukromou.

V roce 1911 se klasičtí filologové vyjadřovali k tzv. *Zejdovým přípravám*.³³ Ty se sice týkaly zejména řečtiny, ale úvaha o tom, že by se studentům klasických jazyků měla práce nějakým způsobem zjednodušit, nebyla nová a vzbudila odpor již v dobách minulých. Začínalo ale být pomalu jasné, že v budoucnu se bez nich studenti neobejdou a že tomu žádný klasický filolog svým vlivem nezabrání.

Reflexí četby se důkladně zabýval Adolf Ústupský: „Četbou jest míněna daleká cesta od prvního váznoucího čtení nějakého místa až do úplně vystihujícího překladu.“³⁴ Ústupský dále říká, že k hlubšímu pochopení textu pouhá znalost jazyka nestačí. Je třeba ještě obrazotvornosti, rozumu a paměti. Stanovuje šest stadií četby. Tři vnitřní: hrubé pochopení textu – analýza – plné pochopení; a tři vnější: slovní překlad – výklad – dokonalý překlad. Pozoruhodná je i jeho rada, aby učitel někdy text předčítal a žáci jej

³¹ Nařízení ministerstva kultu a vyučování ze dne 20. III. 1909.

³² Srov. VALENTA 1978, s. 65.

³³ Např. NOVOTNÝ 1911.

³⁴ ÚSTUPSKÝ 1917, s. 11.

vnímali pouze sluchem při zavřených učebnicích. Výsledný dokonalý překlad pomáhá nejen při výuce latiny, ale i při cizelování stylistiky v češtině.³⁵ Jisté výhrady má proti přílišnému „gramatikaření“, které může odvádět od četby samotné a znesnadňovat pochopení obsahu. Této otázce se věnuje širě a spojuje ji také s velmi rozsáhlým seznamem předepsané četby. Snaha o její zvládnutí vede k nadměrně rychlé práci. To způsobovalo, že studenti nemohli pochytit během četby všechny nutné myšlenkové linie. Cestou k nápravě by mohla být lepší znalost gramatiky. Tu je tedy třeba důkladně nastudovat, ovšem před přikročením k četbě. Její probírání a exkurzy k ní během četby žádoucí nejsou. Je také užitečné snažit se studenty během četby co nejvíce aktivizovat a všemožnými prostředky se pokoušet četbou je upoutat.

V následujících letech se opět jako v období předchozím pod vlivem tlaku společnosti, realistů a některých dalších odborníků objevují návrhy na úpravy seznamu četby. S jedním přichází např. Klára Fuxová.³⁶ Navrhuje vyškrtnout Nepota a Curtia Rufa a chce vytvořit čítanku z Caesara, Sallustia a Livia. Další čítanku chce zavést pro poezii. Ta by se používala od IV. do VIII. Do VII. chce zařadit četbu jedné celé Plautovy komedie, což nebylo v návrzích zatím obvyklé, NEBO některé Ciceronovy řeči.

Jiné úpravy přináší nástin četby sestavený Antonínem Kolářem. Ten je obecně pro určité omezení výuky latiny, ne však gramatiky, nýbrž právě četby. V návrhu počítá s tím, že s výukou latiny se začne od III. Do III. a IV. tak zařazuje učební látku dosavadní I. až III.³⁷

V. čítanka obsahující Nepota, Curtia Rufa, Caesara a Livia;

VI. 1. pol. Ovidius;

2. pol. úryvky z Livia, dvě Ciceronovy řeči *In Catilinam* NEBO jedna jeho delší řeč (např. *De imperio Cn. Pompei*);

VII. 1. pol. Sallustius – *Bellum Jugurthinum* a dvě Ciceronovy řeči *In Catilinam* NEBO jedna jeho delší řeč (např. *De imperio Cn. Pompei*) – to z toho, co se nečetlo v minulém roce;

³⁵ Podrobněji ÚSTUPSKÝ 1917, s. 17, 25.

³⁶ FUXOVÁ 1918, s. 164–167.

³⁷ KOLÁŘ 1918/1919, s. 65.

2. pol. výbor z Vergilia a z listů Plinia Ml. a český překlad Petroniovy *Cena Trimalchionis*;
- VIII. 1. pol. Tacitus – *Dialogus de oratoribus*, výbor z Tacitových *Annales* a český překlad Plautových *Menaechmi*;
2. pol. ukázky z Vergilia a elegiků, jeden Senekův filozofický traktát a český překlad jeho *Phaedry*.

Jak je vidno, s počátkem 20. století přichází čím dál tím větší tlak na omezení četby. Její penzum mnoha pedagogům připadá nadále nezvladatelné a navrhuji v některých případech místo četby kompletních děl zavedení čítanek a výborů. Objevují se rovněž návrhy na různá usnadnění, např. v podobě *Zejdových příprav*. Patrná je i snaha odsunout méně „hodnotné“ autory, jakými jsou Nepos či Curtius Rufus, a přizpůsobit četbu konkrétnímu kolektivu třídy. Novým fenoménem je i snaha o zavedení četby v překladu, a to zjevně zejména u děl, jejichž jazyková stránka se více či méně odchyluje od klasické latiny (Plautus, Petronius, Senekovy tragédie apod.). V popředí nadále zůstává pevná a komplexní znalost gramatiky, s níž se má právě k četbě přistupovat.

V oblasti didaktických úvah jsou pozoruhodné teorie Adolfa Ústupského. Jeho šest stadií četby lze dokonce považovat za jakousi předzvěst moderních přístupů v této oblasti.³⁸

Seznam a rozsah latinské četby na základě nové osnovy z roku 1919

- III. Nepos NEBO výbor z Curtia Rufa NEBO čítanka s výběrem z prozaiků;
- IV. Caesar – *Commentarii de bello Gallico*; ke konci druhého pololetí se čte Ovidius NEBO prozaická čítanka;
- V. 1. pol. Ovidius;
2. pol. Livius a podle úvahy učitele i nadále Ovidius;

³⁸ Ústupského teorii s moderním bádáním blíže srovnáme v následujícím článku.

- VI. 1. pol. Sallustius – *Bellum Iugurthinum* NEBO *De coniuratione Catilinae* a libovolná Ciceronova řeč *In Catilinam*;
 2. pol. vybrané pasáže z Vergiliovy *Aeneidy* a dle úvahy učitele také výbor z *Bucolik* a *Georgik*;
- VII. 1. pol. volný výběr z Cicerona;
 2. pol. dopisy Plinia Ml. nebo Cicerona; pokračování Vergilia NEBO římsští lyrikové;³⁹
- VIII. Tacitus a Horatius podle volby učitele.

Vladimír Groh si v souvislosti s bídným stavem latiny na reformních reálných gymnáziích stěžuje na četbu Caesara: „Bylo by již na čase, aby Caesar z našich gymnázií ustoupil, ne-li vůbec, tož aspoň do důkladného ústraní.“⁴⁰ Z četby by Nepota a Caesara vyřadil také Josef Pečený. Ten dále uvažuje o tom, že by se mohly číst pouze části děl, nikoliv díla celá. V ušetřeném čase by se přistoupilo k dosud nečteným autorům.⁴¹ Vyjadřuje se také k Sallustiovi a uvádí, že *Iugurtha* prý žáky vyloženě nudí a situaci nezachrání ani kurzorické čtení. Pečený komentuje také četbu římských lyriků a velice vítá Jiráňho výbor.⁴²

Osnovy z roku 1919 stanovily, že úkolem četby je čerpat znalosti o nejznamenitějších jevech antické kultury, a docházet tak k porozumění antickému kulturnímu životu, zejména pak těm stránkám, které mají vztah k občanské nauce. Studenti se mají seznámit s látkami, které se staly obecným majetkem lidské vzdělanosti a jsou důležité pro rozvoj kultury. Je třeba číst souvislé celky, aby žák poznal způsob tvorby a myšlení autora. Je také nutné hledět na kulturní hodnotu díla a na jeho vztah k naší kultuře a k odrazu v literatuře a umění pozdějších dob. Jako soukromá četba se doporučují díla středověká a novověká, zejména (čeští) humanisté. Osnovy rovněž doporučují, aby se v VII. a VIII. poněkud ustoupilo od gramaticko-stylistických výkladů a získaný čas se věnoval kulturně-literárním otázkám.

³⁹ Na reálných gymnáziích se vypouští Vergilius a ukázky z lyriků, které se přesunou do VIII. k Tacitovi a Horatiovi.

⁴⁰ GROH 1924, s. 307.

⁴¹ SROV. PEČENÝ 1927, s. 227–230.

⁴² JIRÁNI 1923.

Velmi zajímavá je zpráva Antonína Kudrnovského o zkušenostech s četbou na dívčím reformním reálném gymnáziu.⁴³ Četba byla pochopitelně rozložena jinak než na gymnáziu klasickém, hodin latiny bylo o mnoho méně, ale osnovy jí i tak věnovaly poměrně dost času a přečtené penzum textů nebylo zanedbatelné. Dívky četly Nepota, Curtia Rufa, tři knihy z *Commentarii de bello Gallico*, Ovidia (výbor z *Fasti* a *Metamorphoses*), 2 knihy Livia, Sallustia (*Bellum Iugurthinum* či *De coniuratione Catilinae*), jednu Ciceronovu řeč *In Catilinam* a později některá další jeho díla dle výběru učitele, několik zpěvů z Vergiliovy *Aeneidy*, ukázky z *Bucolik* a *Georgik*, pasáže z Tacita a některé básně Horatiovy. Kudrnovský uvádí, že šestnácti- a sedmáctileté dívky moc nebavil ani Nepos, ani Curtius. S Caesarem to prý bylo lepší a Ovidius je dokonce zaujal natolik, že se v tvorbě vlastních překladů jeho veršů přímo vyžívaly. U Livia Kudrnovský opět zaznamenal pokles zájmu a jediné, co studentky ve větší míře zaujalo, byly pasáže, kde vystupují ženy. Nedá se však říci, že by dívky byly jednostranně zaměřeny protiválečně a mírumilovně, neboť Sallustius je prý upoutal svou dramatickostí. Vergilius byl pro ně ovšem místy obtížný. Obecně si Kudrnovský práci na dívčí škole pochvaluje a podotýká, že se podařilo zvládnout i ucelený výklad římské literatury.

I v tomto období pokračují snahy oprostit se od formalismu a přílišného gramatikalizování. Objevuje se snaha o interdisciplinární pojetí výuky i určité tendence k zavádění živého přístupu k výuce.⁴⁴ To vše zřejmě souvisí s faktem, že i přes vysoký počet hodin latinského jazyka a četby nevedla užívaná gramaticko-analytická metoda k náležitým výsledkům. Vinu nelze samozřejmě svalovat jen na metodu. Za mnohdy nedostatečné výkony a znalosti studentů mohl často i špatně zvolený didaktický postup učitele, nevhodný výběr textů, výše uvedený přehnaný formalismus, neúnosný dril, mechanické fixování lexika, gramatiky a často i čteného textu a nedostatečný odstup a nadhled některých vyučujících. Klasičtí filologové proto byli z takového stavu zoufalí a snažili se hledat cesty ke zlepšení. Na chabé výsledky někte-

⁴³ KUDRNOVSKÝ 1919.

⁴⁴ STOV. VALENTA 1978, s. 129n.

rých studentů totiž s oblibou poukazovali odpůrci klasických jazyků a zdůrazňovali kontrast mezi počtem let a hodin výuky latiny a výslednými nedostatečnými kompetencemi studenta, pokud se týká práce s originálními texty, tj. porozumění, dobrého zvládnutí základní gramatiky apod.

Antonín Kolář navrhuje, aby se co nejdříve četly souvislé texty, a to už od sekundy, a měly by to skutečně být články vyňaté z autorů. Je však nutné zabránit tomu, aby se v takových člancích hromadily neznámé gramatické jevy, které by znemožnily celkové porozumění.⁴⁵

Četbě se široce věnuje i Josef Pečený. Je proti přílišnému formalismu a přetěžování paměti a rád by do hodin četby zavedl větší nadhled a odstup od příliš konkrétního ponoření do daného úseku textu. Ke čteným autorům navrhuje přidat Lucretia, Plauta a Terentia. Zajímavá je jeho myšlenka uspořádat u studentů hlasování o nejoblíbenějšího klasika, kterého by do četby zavedl, pokud už v ní není.⁴⁶

V oficiálním rozvržení četby pro toto období jsme viděli jistou tendenci k zavádění čítanek. Její nástup pozvolna a nenápadně proběhl dokonce již v období předchozím. Tento směr vývoje postupně zesiluje a skutečně se pomalu upouští od čtení celých děl. Je to jeden ze zlomových bodů ve výuce latiny a v četbě římských autorů. J. Valenta v tom spatřuje konec „zlatého“ věku klasické filologie.⁴⁷

Seznam a rozsah latinské četby na základě nové osnovy z roku 1927

Četba v tomto období zůstala v zásadě nezměněna. V nových podmínkách ji však opět komentuje Josef Pečený a říká, že četba se nemá vybírat podle autora, nýbrž podle toho, zda obsahuje pro současný život nejpodstatnější prvky antické kultury. Prostřednictvím latiny by se student na vyšším gymnáziu měl učit esteticky hodnotit a poznávat dějiny výtvarného umění a mytologii. Pečený navrhuje tyto úpravy:

⁴⁵ KOLÁŘ 1927, s. 32.

⁴⁶ PEČENÝ 1927, s. 227–230.

⁴⁷ VALENTA 1978, s. 130n.

- V. z 2. pololetí vyřadit Livia a přeradit ho do VI.; místo něj k Ovidiovi přidat Tibulla, Propertia, Horatia a Vergiliovy idyly;
- VI. zařadit vedle Sallustia a Cicerona nově i Livia; tyto tři autoři by podle Pečeného reprezentovali rysy římské povahy a politických poměrů;
- VII.–VIII. věnovat se myšlenkovým proudům antiky představeným zejména na filozofickém díle Ciceronově; dále by Pečený zařadil i Seneku a Lucretia, Plinius Ml., Horatius a Tacitus již do četby zařazeni byli. Pro reálná gymnázia navrhuje v VIII. probírat řecké a římské drama a jeho vztah k francouzskému divadlu a rovněž souvisle vykládat antickou literaturu a její význam pro všeobecnou kulturu. Záhodno je co nejvíce aktualizovat. Jak zde, tak i u reformních reálných gymnázií nabádá Pečený k tomu, aby se ukázky volily pečlivě, se zřetelem k jejich vnitřní souvislosti, tak aby nevznikla nesourodá směsice.⁴⁸

Roku 1929 proběhl I. sjezd československých profesorů filozofie, filologie a historie. Znovu se zde hovoří o Pečeného koncepci četby v jednotlivých ročnících: V. – díla projevující tvůrčí činnost antického ducha; VI. – státověda; VII. – myšlenkové proudy antiky; VIII. – drama a jeho tradice.

K četbě a jejím možným změnám se detailně vyjadřuje Kamil Fürst.⁴⁹ Tvrdí, že četba má obsahovat stěžejní díla, která jsou „nenahraditelná a nepřeložitelná“, má se číst *utile cum dulci a non multa, sed multum*.⁵⁰ Podává následující návrh pro gymnázia a reálná gymnázia (ve zhruba stejné podobě):

- II. používat cvičebnici s upravenými články z autorů;
- III.–IV. četbě věnovat čtyři hodiny a užívat k ní např. HEŘMANSKÉHO *Latinskou čítanku pro 3. a 4. třídu středních škol* (1926); zejména ukázky z Caesara doporučuje volit velice uvážlivě tak, aby zobrazovaly především mravy a zvyky a odboj Galů; ve 2. pololetí IV. navrhuje četbu Ovidiových *Fasti* a *Metamorphoseon libri*;

⁴⁸ PEČENÝ (1928, s. 27–29).

⁴⁹ FÜRST (1929, s. 398–402).

⁵⁰ FÜRST (1929, s. 400).

- V. 1. pol. Sallustius – *Bellum Iugurthinum* a *Coniuratio Catilinae* a Ciceronova řeč *In Catilinam I*;
 2. pol. elegie podle Jirániho výboru (Ovidius, Tibullus, Propertius, Catullus a Martialis);
- VI. 1. pol. delší Ciceronova řeč podle Ludvíkovského výboru⁵¹ a Livius (hlavně stavovské zápasy a boj ve 2. punské válce);
 2. pol. Vergilius (*Bucolica* a *Georgica* + výbor z *Aeneidy*) a ukázky z epiky před Vergiliem;
- VII. 1. pol. výbor z Ciceronových řečí a filozofických spisů, Lucretius, Seneca a Plinius Ml.;
 2. pol. Horatius (bez *Saturae*);
- VIII. 1. pol. Horatius – *Saturae*; římské drama;
 2. pol. Tacitus a výbor z poklasické latiny, církevních otců a ze středověkého, humanistického a moderního latinského písemnictví.

Fürst dále nabádá k aktualizování a zdůrazňování recepce antiky (ukazovat např. Macharovo či Vrchlického básnické dílo apod.). Pokud by nebyl dostatek času na četbu v originále, lze sáhnout i k překladům. Je zjevné, že přes snížení počtu hodin se Fürst snaží o větší komplexnost a pestrost četby a lhostejné mu nejsou ani kombinování a provázanost jednotlivých autorů a děl, jak jsme to viděli i u Pečeného.

Bohumil Ryba na sjezdu promluvil ve prospěch četby textů pozdějšího latinského písemnictví, které s postupujícím bádáním na tomto poli získává na významu. Upozornil, že spolu s Karlem Hrdinou chystá antologii středověkých a pozdějších textů.⁵²

Roku 1931 byl uspořádán druhý sjezd slovanských klasických filologů. Pro naše zkoumání je zajímavá otázka tzv. cvičných vět. Té se ve svém pří-

⁵¹ LUDVÍKOVSKÝ 1931.

⁵² RYBA 1929. Čítanka s navrhovaným obsahem později skutečně vznikla (RYBA – HRDINA 1938) a obsahovala nejen dlouhý seznam výňatků ze středověké a novověké latinské tvorby domácích i zahraničních autorů od Alkuína po latinskou zprávu o úmrtí T. G. Masaryka, ale i ukázky z římské odborné literatury (Cato, Varro, Vitruvius, Celsus, Plinius St., Quintilianus, Gaius, Augustinus nebo Martianus Capella).

spěvku věnoval ředitel gymnázia v Příbrami Josef R. Lukeš.⁵³ Jednalo se vlastně o spor mezi didaktickými přístupy nazvanými disciplinarismus a realismus. První klade důraz na mluvnické učení, druhý na obsahovou složku a realie. U cvičných vět se jedná o to, zda mají být obsahově bezvýznamné a soustřeďovat se pouze na výuku dané gramatiky, nebo zda by i při primárně gramatickém vyučování měly obsahovat co nejvíce historických či kulturních reálií. K tomu se druzí i otázka užívání či neužívání autentických vět z autorů (samozřejmě je řeč o nižším gymnáziu). Užíváme-li věty umělé, hrozí nebezpečí, že budou zcela nelatinské. Lukeš se domnívá, že je možné číst upravené věty přímo z klasiků, a nemyslí si, že obsah tříští žákovu pozornost a odvádí ji od vyučované gramatiky. Před umělými texty spíše varuje. Proto pro nižší stupeň gymnázia doporučuje disciplinarismus, ale jakmile je to možné, nabádá k přechodu k realismu (vyšší gymnázium). Valenta k tomu dodává, že mnoho filologů té doby včetně Lukeše mělo za to, že obsah a gramatika si nemají vstupovat do cesty. Proto by se s četbou originálů mělo začít až po zvládnutí veškeré základní gramatiky.⁵⁴

Ferdinand Stiebitz se snaží do četby prosadit Plauta.⁵⁵ Plautus nabízí příklady jak archaické latiny, tak jazyka blízkého lidové mluvě a pouze jeho a Terentiovým dílem se nám zachovaly v celistvé podobě příklady římské komedie. Na druhou stranu uznává, že některé pasáže jsou mravně problematické. To by však jistě dokázal napravit dobrý komentář. Vyučující by se potom dle své úvahy mohl věnovat estetickým a věcným výkladům.

Seznam a rozsah latinské četby na základě nové osnovy z roku 1933

- III. Věty a články z učebnic;
- IV. věty a články, úryvky z autorů;

⁵³ LUKEŠ 1931, s. 358–391.

⁵⁴ VALENTA 1978, s. 150–151.

⁵⁵ STIEBITZ 1931, s. 421–424.

- V. výbor z Caesara (*Commentarii de bello Gallico*), Sallustia (*Bellum Iugurthinum* NEBO *De coniuratione Catilinae*) a Ovidia – vše se četlo bez domácí přípravy;
- VI. výbor z Livia (v rozsahu jedné knihy) se zřetelem ke kulturnímu, politickému a sociálnímu vývoji římského státu; jedna celá Ciceronova řeč NEBO úryvky z více řečí; Vergiliova *Aeneis* (v rozsahu jedné knihy), jedna ekloga a výbor z *Georgik* – vše opět bez domácí přípravy;
- VII. Vergiliova *Aeneis* (v rozsahu dvou knih); výbor z Ciceronových filozofických a rétorických spisů; příklady římské epistolografie (Cicero, Plinius Ml. a Seneca);⁵⁶ ukázky z epigrafiky; ukázky z Plauta a Terentia;
- VIII. výbor z lyriky (bez Ovidia); ukázky z Horatia; výbor z Tacita; a výbor z odborné římské literatury a ze středověké a novověké (obzvláště naší) literatury – opět bez domácí přípravy.

Je zřejmé, že seznam již reflektuje některé uvedené návrhy klasických filologů, např. zařazení římské komedie. Četba je opět rozmanitější, snaží se postihnout co nejvíce oblastí antiky a zároveň poskytuje učitelé i jistou volnost výběru. Na reformních reálných gymnáziích věnovali profesori mnoho času písemnictví poklasickému. Obecně osnovy doporučují číst typická, atraktivní, motivačně významná a mravně a esteticky zušlechťující díla.

Opět vyvstává otázka poznámek k četbě, komentovaných vydání a dalších pomůcek. Fr. Novotný tyto pomůcky v zásadě odmítá. Nevedou žáka k samostatnosti.⁵⁷ Valenta ovšem správně podotýká, že tyto pomůcky si vynutila školní praxe, a nikdo, ani Novotný, nebyl s to poradit něco lepšího.⁵⁸ Podobné diskuze probíhají také na počátku druhé světové války a Valenta si všímá toho, že se z nich zcela vytratily zmínky o občanské výchově, od vzniku Československa téměř všudypřítomné.⁵⁹

⁵⁶ Pěkný výbor k četbě epistolografů vydali JIRÁNI – RYBA 1942. Obsahuje úvod o psaní dopisů v Římě, po němž následuje antologie dopisů Ciceronových, Senekových a Plinioových, ke kterým jsou přidáni Fronto, Marcus Aurelius, Symmachus, Hieronymus a Cassiodorus.

⁵⁷ NOVOTNÝ 1939, s. 177–184.

⁵⁸ VALENTA 1978, s. 167.

⁵⁹ VALENTA (1978, s. 171).

Seznam a rozsah latinské četby na základě stanovení nového počtu hodin z roku 1940

- III. věty a články z učebnic;
- IV. věty a články, úryvky z autorů;
- V. výbor z Caesara (*Commentarii de bello Gallico*) a Ovidia;
- VI. Sallustius (*Bellum Iugurthinum* NEBO *De coniuratione Catilinae*); Vergiliova *Aeneis* (v rozsahu jedné knihy), jedna ekloga a výbor z *Georgik*; výbor z epigrafiky;
- VII. Vergiliova *Aeneis* (v rozsahu dvou knih); příklady římské epistolografie (Cicero, Plinius Ml. a Seneca); výbor z Livia;
- VIII. výbor z lyriky (bez Ovidia); ukázky z Horatia; výbor z Tacita; a výbor ze středověké a novověké (obzvláště naší) literatury.

Rozsah četby se vzhledem k počtu hodin pochopitelně zmenšil. Byla přeskupena a výběr je trochu jiný. K výsledné podobě se pochvalně vyjadřuje F. Ševčík. Prý není proč litovat vyloučených děl.⁶⁰

Po dalším snížení počtu hodin přichází se svými návrhy Karel Ohnesorg.⁶¹ Prosazuje zavádění cvičných umělých textů, které mají tu výhodu, že se dají podle potřeb operativně upravovat a propojovat.⁶²

Seznam a rozsah latinské četby v období krátce po druhé světové válce⁶³

Klasické gymnázium už v této době nebylo hlavním typem školy. Tím se stalo gymnázium reálné. V poválečném období je organizace středního školství značně chaotická.⁶⁴ Rozšiřuje se počet školních programů, mění se typy

⁶⁰ ŠEVČÍK 1940, s. 64–65.

⁶¹ OHNESORG 1942, s. 91–94.

⁶² Na tomto principu je postavena jeho učebnice *Ludus Latinus*, která předznamenává směřování tvorby učebnic po válce. OHNESORG 1941.

⁶³ *Věstník ministerstva školství a osvěty* 1945 a 1946.

⁶⁴ Srov. pozn. 10.

tříd a počty hodin jednotlivých předmětů, a to do té míry, že je nesnadné všechny změny postihnout. Týká se to samozřejmě i výuky latiny, resp. rozsahu latinské četby. Nejvýznamnější rozdíly proti minulému stavu lze shrnout takto (v případě klasického gymnázia): četba Caesara se přesunula do IV. a k Ovidiovi do V. přibyl Livius. Sallustius se čte v VI. Ze VII. mizí Plautus a Terentius (jak už se stalo i na začátku války), v VIII. se výbor z poklasické latiny stává pouze alternativou k četbě lyriků. Na reálných gymnáziích osnovy předepisují vypustit drama a s ním i ukázky z poklasické latiny. V VIII. se klade důraz na četbu Catulla.

Dílčí závěr

Kromě autorů zmíněných v úvodu se do povinné četby často zahrnovaly i dopisy Plinia Ml. Po určitou dobu se četl také Curtius Rufus, který snad poněkud mírnil pocit frustrace mladších gymnazistů z gramaticky i myšlenkově náročné a nezábavné četby a nabídl jim trochu poutavější a snazší čtení. Ke konci sledovaného období se stále častěji objevují i elegikové a komediografové, třebaže někdy v českém překladu. Ze Senekova díla se v zásadě četly pouze listy, Lucretiovo jméno se vyskytuje toliko v návrzích některých pedagogů a Catullus vstupuje v širší míře do četby až po válce.

Cíl četby se v souvislosti s jednotlivými návrhy a úpravami zčásti měnil. Ve všech obdobích však měla poskytovat vzory mravného chování a následováníhodné příklady. Profesoři se také obvykle snažili uchránit žáky mravně pochybných a násilných líčení a zobrazení nespravedlivého chování a útlatku. I z těchto důvodů tak často vystupovali proti Caesarovi. Když pak četbu jeho děl, především *Commentarii de bello Gallico*, nemohli pro jazykové kvality z četby zcela vyloučit, zaměřovali ji alespoň na spravedlivý boj Galů za svobodu. Motiv odboje, zápasu o svobodu a snah o emancipaci podmaněných byl v četbě silně podtrhován právě v dobách, kdy těmito myšlenkami naše země žily. Podobně se nahlíželo i na pasáže formující občanské uvědomění. Tyto cíle byly ovšem znemožněny s nástupem druhé světové války.

Zpravidla se dbalo také na vytříbený překlad, jenž měl zdokonalovat stylistické schopnosti studentů. Mnoho pedagogů vedlo studenty k zazname-

návání výrazových prostředků jednotlivých textů. Významným cílem bylo i to, aby posluchači získali z četby pokud možno trvalý estetický zážitek. Dále se usilovalo o porozumění životu v antice, přičemž měli studenti dobře poznat její kulturní odkaz a odnést si z hodin poznatky o jevech podstatných pro současný život. S tím souviselo i mnoho výzev k aktualizaci a zdůrazňování recepce antiky.

Velká část pedagogů se bohužel nedokázala oprostit od pedantismu a nezvladatelných nároků a rozhodně nenaplnovala Fürstovy zásady *utile cum dulci a non multa, sed multum*. Penzum četby bylo alespoň zpočátku sledovaného období skutečně enormní a texty velmi obtížné, a to i v nižších třídách. Studenti tak často nebyli na její zvládnutí připraveni ani jazykově, ani intelektuálně. Vznikaly proto dokonce pochyby o efektivitě gramaticko-translační metody. Odborné didaktické a pedagogické debaty to vše samozřejmě reflektovaly a padaly návrhy na různá zjednodušení a přizpůsobení. Především ve druhé polovině popisovaného období někteří profesori dokonce vyzývají k tomu, aby četba (a výuka vůbec) byla pro studenty především zábavná, tedy k pojetí, které se ve značné míře prosazuje dnes. Jiné návrhy byly konzervativnější a i s ohledem na klesající počet hodin postupně směřovaly ke:

- snižování rozsahu četby (nečtou se již celá díla, ale pouze části), s čímž s postupem doby souvisí vznik tzv. školních vydání a čítanek (od počátku 20. století) a tematicky vymezených komentovaných výborů (od 20. let);⁶⁵
- používání komentářů, příprav a dalších lexikálních i gramatických pomůcek;
- zavádění četby některých děl v překladu (návrhy se objevují již na počátku 20. století);
- dokonce k úvahám o četbě textů umělých, které se však realizovaly až po válce.

Až do začátku války nicméně přetrvává názor, že je přece jen nutné číst ucelené delší texty, protože z krátkých vět není možné náležitě poznat myšlenkový odkaz autora. Rovněž orientace nejen na antické latinské písemnic-

⁶⁵ Např. JIRÁNI 1923, LUDVÍKOVSKÝ 1931, RYBA – HRDINA 1938 nebo JIRÁNI – RYBA 1942.

tví, ale i na latinská díla z období středověku a humanismu je stále zřetelnější, třebaže se díla těchto období zatím ponechávají především k četbě domácím.

O literární výchovu v tom smyslu, jak ji chápe současná didaktika, se při četbě spíše nejednalo. Literární výklad se obvykle zaměřoval pouze na informace o relevantních reáliích, mytologii, metrice a některých výrazových a rétorických prostředcích a na biografické údaje o autorech. Vývoj pojetí literární výchovy včetně znaků tohoto období shrneme v následujícím příspěvku. V této etapě stojí za povšimnutí několik zajímavých didaktických nápadů jako např. souběžná četba básnického a prozaického textu stejného nebo podobného obsahu, stanovení šesti stadií procesu četby nebo anketa o nejoblíbenějšího antického autora. K těmto a dalším nápadům, vystupujícím nad rámec tehdy obvyklého pojetí literární výchovy a četby, se také vrátíme v pokračování tohoto příspěvku.

Literatura

- ČENĚK, Jan. *Příručka středního školství pro rodiče a žáky*. Turnov: Jan Jiránek 1935.
- DURDÍK, Petr. Jednání o osnově a instrukcích pro jazyk latinský na 1. sjezdě profesorském v Praze 1886. *Krok*, 1887, 1, s. 106–107 a 156–158.
- FUXOVÁ, Klára. Zrušení monopolu klasických jazyků. *Věstník českých profesorů*, 1918, A25, s. 164–167.
- FÜRST, Kamil. K výběru latinské četby na gymnasiích a reálných gymnasiích. *Sborník přednášek*, 1929, s. 398–402.
- GROH, František. Některé tužby učitele klasické filologie. *Věstník českých profesorů*, 1901–1902, 9, s. 340–343.
- GROH, Vladimír. Latinská četba na reformním reálném gymnasiu. *Střední škola*, 1924, 4, s. 305–309.
- HRUBÝ, Timotej. Zur Reform unseres Lateinunterrichtes. *Supplement-Heft zum 42. Jahrgang der ZöG (=Zeitschrift für österreichischen Gymnasien)*, 1891, s. 41–52.
- Instrukce pro vyučování na gymnasiích v Rakousku*. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1884.
- JIRÁNI, Otakar. *Výbor z římské lyriky pro školy střední*. Část I a II. Praha: Jednota českých filologů 1923.

- JIRÁNI, Otokar – RYBA, Bohumil. *Ukázky z římských epistolografů, v přídatku ukázky z filosofických spisů Senekových*. Praha: Jednota českých filologů 1942².
- KOLÁŘ, Antonín. Vzdělání humanitní a reforma střední školy. *Věstník českých profesorů*, 1918–1919, s. 55–67 a 89–96.
- KOLÁŘ, Antonín. Jest možná nová metoda ve vyučování latině? *Střední škola*, 1927, 7, s. 28–32 a 105–109.
- KOREC, Jan. O řecké konversaci školní. *Věstník českých profesorů*, 1902, 9, s. 1–18 a 110–118.
- KRIPPNER, Pavel. Je-li četba z jazyků klassických instrukcemi všude na míru dosažitelnou vymezena. *Věstník českých profesorů*, 1895, 1–2, s. 25–27 a 61–64.
- KRIPPNER, Pavel. Četba latinská ve třídě páté. *Věstník českých profesorů*, 1896, 3, s. 49–52.
- KUDRNOVSKÝ, Antonín. Latina na reformním reálném gymnáziu. *Věstník českých profesorů*, 1919, 26, s. 114–120.
- LUDVÍKOVSKÝ, Jaroslav (ed.). *M. Tullius Cicero – výbor z jeho řečí*. Praha: Jednota českých filologů 1931.
- LUKEŠ, Josef. Disciplinarismus a realismus při vyučování latině na 1. stupni. *Práce II. sjezdu*, 1931, s. 385–391.
- MOLČÍK, Method. O úpravě a obsahu kollektanů ke spisům latinským a řeckým. *Krok*, 1892, 6, s. 204–205, 252–256 a 305–310.
- Nařízení ministerstva kultu a vyučování ze dne 20. III. 1909. *Věstník českých profesorů*, 1909, 17, s. 9–14.
- NEUHÖFER, Rudolf. Cicero na gymnasiích. *Věstník českých profesorů*, 1902–1903, 10, s. 243–248.
- NOVOTNÝ, František. rf. Zejda, Přípravy k latinským a řeckým klasikům. *Věstník českých profesorů*, 1911, 18, s. 158–159.
- NOVOTNÝ, František. Poslání klasické filologie na dnešní střední škole. *Střední škola* 1939, 19, s. 177–184.
- OHNESORG, Karel. *Ludus Latinus – praktická učebnice latiny pro začátečníky*. Praha: Jednota českých matematiků a fyziků 1941.
- OHNESORG, Karel. Pokus o minimalizaci při vyučování latině v primě. *Střední škola*, 1942, 22, s. 91–94.
- PEČENÝ, Josef. Jest možná nová metoda ve vyučování latině? *Střední škola*, 1927, 7, s. 227–230.

- PEČENÝ, Josef. K úpravě latinské četby. *Střední škola*, 1928, 8, s. 27–29.
- RYBA, Bohumil. O četbě latinských spisovatelů středověkých a novověkých. *Sborník přednášek*, 1929, s. 402–405.
- RYBA, Bohumil – HRDINA, Karel. *Ukázky středověké a novověké latiny*. Praha: Jednota českých filologů 1938.
- ŘÍHA, Jindřich. Nové proudy v opravných snahách studií humanitních. *Věstník českých profesorů*, 1908, 15, s. 8–15.
- STIEBITZ, Ferdinand. O četbě Plauta na gymnasiu. *Práce II. sjezdu*, 1931, s. 421–424.
- ŠEVČÍK, František. Jazyk latinský dle základních učebních osnov. *Střední škola*, 1940, 20, s. 64–65.
- ŠTASTNÝ, Jaroslav. Usnesení komise zvolené k podání zprávy o reformě ve vyučování jazykům klasickým. *Věstník českých profesorů*, 1908, 15, s. 109–110.
- ÚSTUPSKÝ, Adolf. O četbě autorů vůbec a na nižším gymnasiu zvlášť. *Věstník českých profesorů*, 1917, 24, s. 10–27.
- VALENTA, Josef. *Problematika cíle a výuky latinského jazyka na gymnáziích*. Praha: Univerzita Karlova (dipl. práce) 1978.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty* I. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1919.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty* IX. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1927.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty* XII. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1930.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty* XXII. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1940.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty*. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1941.
- Věstník ministerstva školství a národní osvěty*. Praha: Ministerstvo školství a národní osvěty 1945.
- Věstník ministerstva školství a osvěty*. Praha: Ministerstvo školství a osvěty 1946.
- VYKOUKAL, František. Několik poznámek ku pěstění klassických jazyků na našich gymnasiích. *Věstník českých profesorů*, 1900–1901, 8, s. 1–6.
- VYKOUKAL, František. Nová osnova gymnasijní a česká gymnasia. *Věstník českých profesorů*, 1909, 16, s. 429–432.

VYMĚTALOVÁ, Karla. Více nebo méně latiny? Peripetie odborných diskusí na stránkách dobového tisku o způsobu a obsahu výuky latiny na středních školách rakouské monarchie na přelomu 19. a 20. století. *Historica Olomucensia*, 2014, 47, s. 117–146.

Mgr. Bořivoj Marek, Ústav řeckých a latinských studií, Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, nám. Jana Palacha 1/2, 116 38 Praha 1
borivoj.marek@ff.cuni.cz

JINÉ / ALIA

ZPRÁVY / MISCELLANEA

Letní škola klasických studií 2019

Letošní, již 27. ročník Letní školy klasických studií proběhl ve dnech 29. 6. – 3. 7. 2019 na půdě Církevního gymnázia v Kutné Hoře. Dějiny města poskytly vhodnou spojnicí s letošním tématem, jímž byl vztah přírody a civilizace a jeho reflexe v antické, středověké i raně novověké kultuře. Konání akce, kterou jako již tradičně organizoval Kabinet pro klasická studia FLÚ AV ČR ve spolupráci s Asociací učitelů klasických jazyků ALFA, umožnila finanční podpora Strategie AV 21 a SOA Kutná Hora.

Program úvodního odpoledne zahájil Bořivoj Marek (Praha) příspěvkem věnovaným líčení přírodních katastrof u Paula Orosia a obecněji jejich místu v kontextu pozdně antické historiografie. Jan Royt (Praha) se následně zabýval ikonografií vinné révy a obilí v židovské a raně křesťanské kultuře a využitím těchto motivů ve středověkém umění.

Účastníci museli bohužel oželeť nedělní dopolední dílnu, kterou nicméně pohotově zastoupily organizátorky letní školy Alena Sarkissian a Eliška Poláčková z KKS. První z příspěvků byl věnován vztahu křesťanských obřadů a divadla na příkladu hagiografické tradice o svatému Genesiovi, druhý se zabýval performativním charakterem antické kultury.

V rámci odpoledního bloku hovořil Lubor Kysučan (Ostrava) o environmentálních problémech starověkého světa a vztahu k přírodě ve starověkých civilizacích. Michal Ctibor (Praha) se následně věnoval funkci zkoumání přírody v Lucretiově eposu a jeho gnozeologickým implikacím. Z antického prostředí se přesunul blíže našim končinám Jiří A. Čepelák (Praha), který posluchačům představil některé aspekty Balbínova a obecněji barokního vztahu k přírodě. Příspěvek dokreslil bohatým výběrem ukázek ze svého překladu první knihy *Miscellaneí*. Odborný program večer obohatil koncert souboru Cantica v chrámu sv. Jakuba.

Třetí den byl plně věnován středověku. V dopolední dílně Pavel Nývlt z Oddělení středolatinšské lexikografie KKS krátce představil historii a současný stav prací na *Slovníku středověké latiny* a následně si účastníci mohli vlastnoručně vyzkoušet spleť postupů vytváření slovníkových hesel. Dopoledne tak jednotlivé skupinky postupně se zaujetím zdolávaly dílčí fáze lexikografického procesu od třídění excerpt až po finální zápis a strukturování hesla. Od problému, do jaké části hesla *asinus* zařadit zdánlivého scholastického ne-osla, pak vedl můstek, a to nikoli oslí, k biblické Balámově oslici a dalším zoologickým motivům ve středověkém náboženském divadle, o nichž hovořila Kateřina Vršecká z téhož pracoviště.

Rozličným aspektům středověkého vnímání přírody se v odpoledním bloku postupně věnovaly další přednášející z lexikografického oddělení KKS. Hana Šedinová hovořila o středověkých představách o schopnostech zvířat využívat blahodárné kameny a rostliny a o symbolických výkladech tohoto počínání, Hana Florianová seznámila posluchače se základy středověké medicíny a Barbora Kocánová se zaměřila na funkci rostlin v antických a středověkých představách o počasí. Botanicky laděné odpoledne uzavřela latinská četba se Zuzanou Silagiovou, jejímž tématem bylo zelí (nejen) jako Catonův všelék.

Dopolední program následujícího dne tvořila komentovaná prohlídka Českého muzea stříbra doprovázená možností nahlédnout do Bible kutnohorské a dalších vzácných tisků z muzejního fondu. Odpolední přednáškový blok se opět zaměřil na středověk, tentokrát však spíše na jeho vernakulární a vizuální kulturu. Matouš Jaluška (Praha) se zabýval proměnami vztahu přírody a civilizace v trubadúrské a náboženské poezii v románských jazycích. Do českého prostředí se vrátil Martin Šorm (Praha) s komentovanou četbou *Nové rady* Smila Flašky z Pardubic. V závěrečné přednášce Milada Studníčková (Praha) představila na příkladu vyobrazení ledňáčka a mouchy bohatství významů, jež mohou nést zdánlivé drobnosti dekorující bordury rukopisů.

Ačkoli program proti původnímu plánu doznal několika změn, vše proběhlo ke spokojenosti zúčastněných. Velký dík patří Církevnímu gymnáziu za poskytnuté zázemí a zejména Alžbětě Nechvílové za obětavou pomoc s organizací letní školy a poutavé provedení městem.

Magda Králová (Praha)

RECENZE / CENSURAE LIBRORVM

L. CAE[CI]LIUS FIRMIANUS LACTANTIUS, *O smrti pronásledovatelů*. Editor a autor předmluvy Jiří ŠUBRT, překlad MARKÉTA KUČOVÁ. Olomouc: Univerzita Palackého 2017. 119 s.

Lactantius je právem stálým předmětem zájmu, a to jak interpretů a vykladačů,¹ tak také překladatelů. Vzhledem k obsahu, ale i k nevelkému rozsahu láká pozornost editorů a překladatelů zejména Lactantiovo dílo *De mortibus persecutorum*. Po velmi dobrém textověkritickém vydání a anglickém překladu J. L. Creeda z roku 1984 (1988)² je k dispozici také edice a německý překlad A. Städeleho z roku 2003.³ Je tu rovněž nedávno publikovaný slovenský překlad E. Jirkala, který vyšel roku 2013.⁴ Nyní vychází jako druhý svazek v nové edici nazvané *Alumnus* na olomoucké univerzitě i žádoucí nový český překlad po prvním překladu z roku 1872.⁵

Překladu M. Kučové předchází úvod, který napsal J. Šubrt, jenž je zároveň editorem celého spisu. V úvodu J. Šubrt informuje o historii textu tohoto díla, o rukopisu objeveném až roku 1677 (podle Städeleho i Creeda 1678) i o problémech, které jeho objev vyvolal, než se prosadil názor, že jde vskutku o Lactantiův autentický spis, o Lactantiově životě na základě svědectví v Hieronymových *Dějinách křesťanského písemnictví* a na základě studií moderních badatelů. J. Šubrt s rozvahou neurčuje, kdy Lactantius konvertoval ke křesťanství, ale konstatuje, že se zřejmě ztotožnil s křesťanskou

¹ DOSKOČIL, O. *Křesťanství v tóze. Lactantius a počátky latinské teologie*. České Budějovice: Jihočeská univerzita 2012.

² LACTANTIUS. *De mortibus persecutorum*. Ed. et trans. by J. L. CREED. Oxford: Clarendon Press 1984, 1988.

³ LAKTANZ. *De mortibus persecutorum, Die Todesarten der Verfolger*. Übersetzt und eingeleitet von A. Städele. Turnhout: Brepols Publishers 2003.

⁴ JIRKAL, E. L. *Caelius Firmianus Lactantius, O smrti pronásledovatelů. I., Rímske impérium na ceste od tradičných kultov ku kresťanstvu*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre 2013.

⁵ Jde o překlad J. N. F. DESOLDA, *Blahověst*, roč. 22–26.

komunitou v Bithýnii, kde byl 23. února 303 vyhlášen první protikřesťanský dekret, jak to navrhuje E. DePalma Digeser v podnětném díle *The Making of a Christian Empire*,⁶ na něž J. Šubrta také odkazuje. Přiklání se na stranu těch badatelů, kteří datují stěžejní Lactantiova díla do doby pronásledování. Nejistá je podle J. Šubrti také doba Lactantiova působení jako vychovatele Konstantinova syna Crispa na dvoře v Trevíru, nicméně v době Crispovy popravy v roce 326 byl již podle Šubrti Lactantius mrtev.⁷ Při dataci díla se J. Šubrta podle svých slov řídí názorem většiny badatelů, kteří soudí, že spis vznikl na konci roku 314 nebo na začátku roku následujícího. Velkou pozornost věnuje autor předmluvy žánrovému zařazení díla a podobně jako i jiní badatelé – i když zřetelněji než např. A. Städele – je považuje za dílo historiografické, které však obsahuje i prvky historiografickému žánru cizí, neboť jde o „apologetickou historii“; v tomto směru je podle J. Šubrti právem pokládáno za předchůdce pojetí dějin uplatněného Augustinem a Orosiem. Za adresáta díla nepovažuje J. Šubrta pouze křesťany, nýbrž i jejich pohanské spoluobčany, kteří měli k tetrarchii stejně kritický vztah. Důkladnou pozornost věnuje J. Šubrta historii tetrarchie a v rámci tetrarchie pak C. Galeriovi Valeriovi Maximinovi. J. Šubrtovi se daří na základě novodobého bádání i jeho vlastní interpretace ukázat, že pojetí Galeria jako „barbarského“ strůjce protikřesťanských aktů je Lactantiova vlastní konstrukce, podobně jako pojetí Maximina Daie. V jiných případech však Lactantius do jisté míry přebírá hodnocení tradiční římské historiografie. J. Šubrta se také zaměřuje na celkové hodnocení tetrarchie u Lactantia, které je jednostranně negativní, a to z vícero důvodů; zásadním však je, jak ukázala již Digeser,⁸ nesoulad mezi nebeským systémem nedělitelné vlády jediného Boha a rozdrobením pozemské moci mezi několik vladařů.

Předmluva je napsána s velmi dobrou znalostí literatury o Lactantiově životě i díle, obsahuje řadu kritických postřehů, které se týkají žánrového určení díla i jeho ideologie a s tím související charakteristiky některých

⁶ Ithaca and London: Cornell University Press 2000.

⁷ Autor předmluvy s odvoláním na WLOSOK, A. L. Caecilius Firmianus Lactantius. In HERZOG R. – SCHMIDT, P. L. *Handbuch der lateinischen Literatur der Antike V*. München: Beck 1989, s. 375–404.

⁸ DIGESER DEPALMA, E. *Lactantius and Rome: The Making of Christian Empire*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2000, s. 33.

postav tetrachů. Snad mohla být větší pozornost věnována úloze názorů filozofa Porfyria při koncepci náboženské nesnášlivosti, která je v rozporu s Lactantiovým pojetím. Zcela letmá zmínka je až u překladu v pozn. 33 na s. 54. Předmluva je rozvržena na ústrojné celky a psána svěžím způsobem.

Při překladu bylo velmi důležitým momentem rozhodnutí usnadnit orientaci v textu volbou jmen uzurpátorů. Zatímco editor textověkritického vydání J. L. Creed se po úvaze rozhodl ponechat jména tetrachů v té podobě, v níž jsou v rukopisné tradici,⁹ v českém překladu je zvolen jiný postup, který čtenáři usnadňuje orientaci. Aby nedošlo k směšování Galeria (C. Galeria Valeria Maximiana) s Maximianem (M. Aureliem Valeriem Maximianem) a dále ke směšování s Maximinem Daiou (Galeriem Valeriem Maximinem), volí překládající zkrácená jména, podobně jako to činí překladatelé tohoto díla do jiných jazyků. Jen na jednom z míst (kap. 38) je v latinském textu Maximianovo jméno, nikoliv Maximinovo, tedy v překladu má být Galeriovo jméno. Překlad sám je zcela adekvátní, velmi obratný, návaznost textu je hladká, překlad není přetížený souvětími, neboť na místech, jež by byla nepřehledná, jsou vhodně rozpojena. Za zmínku by snad stálo, že některé výrazy, které jsou až technického rázu, by mohly být překládány stejně. To platí o výrazu *amici*, který je na jednom místě přeložen jako „rádci“ (kap. 25,2), jinde však „přátelé“ (např. 11,8). V kap. 8 nejde ani tak o metaforu s hvězdami jako spíše se zřítelnicemi (cf. *effodere*); na s. 96, pozn. 81 má být *tútó*; v překladu kap. 40,6 je v originálu slovo *adulter*, které je vhodné přeložit, aby souvislost byla zcela jasná; na s. 44, pozn. 15 je „římská *limes*“ a na s. 49, pozn. 24 má být rok 286. V překladech Lactantiova díla do jiných jazyků, a to ani u Creeda, ani u Städeleho, ani v německém překladu A. Hartla,¹⁰ přístupným na internetu, ani v překladu anglickém, není znění podobné správnější české verzi „nad šiky se zjevila ruka Boží“ (44,9 *manus Dei supererat aciei*). Byl by však vhodný odkaz na Eusebia (*Vita Const.* 28,1) a na vyobrazení na mincích. Za zamyšlení stojí fakt, že v kapitolách překladu nejsou označeny paragrafy. Avšak již ten, kdo čte předmluvu, je na ně odkazován a musí bloudit v celé kapitole.

⁹ CREED, 1984/1988, XLVII.

¹⁰ *Des Caelius Firmianus Lactantius Schriften*. Aus dem Lateinischen übersetzt von A. HARTL. Bibliothek der Kirchenväter, 1. Reihe, Band 36. München 1919.

K překladu jsou připojeny poznámky, které se rozrůstají do detailního komentáře s odkazy na sekundární literaturu. Komentář je nutný, jde však o jeho rozsah, který je na některých místech snad zbytečný (s. 41, pozn. 9; s. 45 pozn. 17; s. 55, pozn. 34; s. 62, pozn. 45); většinou je však užitečný, byť zabíhá do detailů; zřejmě je to dáno i charakterem edice s názvem *Alumnus*.

Zatímco po stránce historického výkladu je čtenář plně saturován, stojí za úvahu, zda přece jenom nemělo být uvedeno v textu určeném nejen pro historiky, nýbrž i pro filology, podle kterého textověkritického vydání byl překlad pořízen. V závěru je v seznamu primární literatury uvedeno jak vydání J. L. Creeda, tak i A. Städeleho, ale text byl zřejmě převzat od Creeda. Jistěže není zapotřebí v této edici upozorňovat na textověkritické otázky, avšak v komentáři by stálo zato uvést alespoň fakt, že jméno Domitianovo v Lactantiově dochovaném textu (3,1) chybí. Překlepů je naprosté minimum (např. na s. 25 má být *barbariam libidinem*).

Závěrem lze říci, že překlad Lactantiova dílka *O smrti pronásledovatelů* od M. Kučové je inteligentní a čtivý, historický komentář vydatný a předmluva J. Šubrta odpovídá na všechny otázky, které při četbě vyvstávají, způsobem vyčerpávajícím i zasvěceným, a to jak po stránce literárněvědné, tak historické.

Bohumila Mouchová (Praha)

MARCUS TULLIUS CICERO, *O zákonech*. Latinsko-české vydání. Přeložili JAN JANOUŠEK a MATĚJ NOVOTNÝ. Předmluvu napsal JAN JANOUŠEK. Poznámkami opatřil MATĚJ NOVOTNÝ. Knihovna antické tradice, sv. 15. Praha: OIKOYMENH 2017. 201 s.

Snahy poskytnout české veřejnosti Ciceronovy spisy oděné do moderního, bilingvního hávu v poslední době nepochybně sílí – zmiňme např. dvoj- jazyčné vydání díla *O věcech veřejných*¹ či bilingvu *Caesarianae*². Do tohoto překladatelsko-popularizačního proudu spadá i latinsko-české zrcadlové vydání dialogického spisu *O zákonech* z roku 2017 v překladu Jana Janouška a Matěje Novotného.

Spisy *O zákonech* i *O věcech veřejných* náleží k dílům, při jejichž tvorbě se Marcus Tullius Cicero (106–43 př. n. l.) inspiroval řeckým filozofem Platónem, konkrétně jeho *Ústavou* a *Zákony*. Na obou spisech Cicero pravděpodobně pracoval současně na konci padesátých let, ale zatímco spis *O věcech veřejných* byl r. 51 hotový, na spisu *O zákonech* zřejmě autor pracoval ještě těsně před svou smrtí roku 43, a možná ho ani nestihl dokončit.³ Tento dialog o státovědných a právních otázkách vedou zarytý konzervativce Quintus Tullius Cicero, vzdělaný epikurejec Titus Pomponius Atticus a vedoucí postava rozhovoru, optimistický reformátor Marcus Tullius Cicero, který artikuluje autorovu ústřední myšlenku přirozeného zákona. Je téměř s podivem, že tento překlad je vůbec prvním převodem tohoto Ciceronova spisu do českého jazyka.

Bilingvní dílo je strukturováno do dvou hlavních oddílů a kratšího dodatku: kromě předmluvy a samotného jádra, tedy originálu a překladu doplněného o poznámky pod čarou, autoři představují i dvě citace fragmentů *De legibus* v pozdější literatuře⁴ – ostatní fragmenty vkládají na příslušná

¹ CICERO, Marcus Tullius. *O věcech veřejných*. Latinsko-česky. Přeložil a úvodní studii napsal Jan JANOUŠEK; komentářem a poznámkami opatřili Aleš HAVLÍČEK a Hana FOŘTOVÁ. Praha: OIKOYMENH 2010.

² CICERO, Marcus Tullius. *Caesarianae* / Řeči proslovené před Caesarem. Úvodní studie, překlad, komentář: Michal CTIBOR. Praha: Jednota klasických filologů 2018.

³ Podrobněji k pozadí vzniku spisu *O zákonech*, k jeho vztahu ke spisu *O věcech veřejných*, k dataci a celému ideovému základu obou děl viz *Předmluva*, s. 7–16.

⁴ Lactantius, *Div. instit.* III, 19, 2; Macrobius, *Saturn.* VI, 4, 8.

místa přímo do textu a opatřují je komentářem. Předmluva si klade za cíl představit čtenáři celý kontext díla a plní jej velmi dobře. Dotýká se problémů souvisejících s datací textu, dochováním, jeho celistvostí či nedokončeností, ale v míře, která je únosná i pro laika. Kromě toho pojednává o Ciceronově koncepci práva, zařazuje spis *De legibus* do rámce ostatních autorových děl a rozebírá i překládaný dialog samotný, včetně povahových rysů jeho tří účastníků. Čtenáře předmluvy mohou případně vyrušit jen některé expresivně zabarvené formulace typu „generální pardon“ (s. 8) či „plíživě nahrazuje“ (s. 9) – v druhém případě autor nijak nevysvětluje, v čem ona „plíživost“ prétorského práva spočívá, což by u takto subjektivně laděného vyjádření bylo záhodno.

V závěru předmluvy se autor věnuje otázce jazyka *De legibus* a všímá si jeho značné proměnlivosti, která odpovídá Ciceronově zásadě střídat styl vysoký, neutrální i uvolněný. O tuto rozmanitost usiluje i český překlad, v němž vedle sebe stojí hovorové pasáže (zejména v některých replikách Attikových a Quintových⁵), celkem neutrální filozoficko-právní výklady hlavního aktéra Marka a místy až vzletné formulace zákonů⁶ či citáty z Ciceronovy básně *Marius*.⁷ Obecně se ale překladatelé drží stylu víceméně neutrálního, lehce formálního, až archaického, který je charakteristický obzvláště pro zmíněné delší promluvy Ciceronovy,⁸ ale který se rovněž vyskytuje v replikách Quintových a Attikových.⁹

⁵ Srov. např. „To myslíš jak, Quinte?“ (s. 19) m. neutrálnějšího „Jak to myslíš?“.

⁶ Např. „Před bohy ať předstupují v čistotě, ať se oddají zbožnosti a odloží nádheru“ (s. 87); „Fetiálové ať jsou soudci a posly ve věci platnosti smluv o míru, válce a příměří. Ať rozhodují o válkách“ (s. 91); „Ať nikdo nezasvěcuje pole“ (s. 93).

⁷ Např. „nesčteně věků tu stárnouti bude“ (s. 19); „ohnivý posel Iovův, co vzhledem vzbuzoval údiv“ (s. 21).

⁸ Např. „A toto vše jako nějakou hradbou obklopí rozumovou argumentací, věděním o tom, jak rozlišovat pravdu od lži, a uměním chápat, co z čeho vyplývá a co je čeho protikladem“ (s. 67); „Tento druh vyslanectví, jakkoli se zdál být pro senát výhodou, bych byl já jako konsul se souhlasem plně obsazeného senátu odstranil, kdyby proti mně tehdy nepodal odpor lehkomyšlný tribun lidu“ (s. 151).

⁹ Např.: „Ovšemže poznávám ten háj a zde arpinský dub, často jsem o něm četl v *Mariovi*. Pokud se ten dub zachoval, pak je to jistě on – je totiž notně starý“ (s. 19); „Proto přinejmenším v této věci rozhodně velebím Sullu, který tribunům lidu svým zákonem odňal pravomoc páchat bezpráví a ponechal právo poskytovat pomoc“ (s. 156).

Je obecnou vlastností překladů, že v nich dochází ke střetu dvou tendencí – přijatelnosti, tedy orientace na čtenáře cílového textu, a adekvátnosti, tedy orientace na věrnost výchozímu textu.¹⁰ Čtenáři se v překladu vychází vstřícné postupy, jež jsou pro vznik kvalitního českého textu prakticky nutné: dochází k dodávání sloves do neslovesných vazeb či větných ekvivalentů (*Quo tandem modo Quinte?* „To myslíš jak, Quinte?“; s. 18–19), změnám pohledu na děj, tzv. modulacím (*a nonnullis [...] veritas a te postulat* „mnozí lidé od tebe požadují pravdu“, s. 20–21), či slovosledným změnám (*apud Herodotum patrem historiae* „u otce dějepiscevtví Hérodota“, s. 22–23). Překladařelé místy čtenářům vypomáhají i dalšími drobnými posuny, mezi něž patří zejména segmentace některých delších celků na kratší úseky. V překladu se však objevuje i tendence k adekvátnosti – sem spadají některé značně doslovné ekvivalenty (*qui tibi semper in ore est* „kterého máš pořád v ústech“, s. 22–25, m. např. „o kterém neustále mluvíš“) či zachování velmi dlouhých souvětí, aniž by se přistoupilo k jejich rozdělení či alespoň projasnění dodáním dalších interpunkčních znamének.¹¹ Aspekt přijatelnosti ale dle mého názoru nad aspektem adekvátnosti celkově převažuje.

Lze tedy konstatovat, že překlad tíhne k oběma směrům – ve shodě se zmíněnými postupy na jednu stranu čtenáři usnadňuje porozumění a na druhou stranu poskytuje vhled do spletité koherence Ciceronových myšlenek, aniž by je jakkoli ředil, čímž však místy vzniká syntaktické napětí. Kromě obou postupů se však v textu vyskytuje i několik dílčích nepřesností či omylů, snad způsobených přílišným lpěním na originále na nesprávných místech. Jedná se např. o neidiomatické řešení věty *Me quoque adscribe fratris sententiae* „Připiš můj hlas k bratrovu“ (s. 36–37; volněji: „I já souhlasím s bratrovým názorem.“). Do téže kategorie lze zařadit i překlad sousloví *firmis populis* jako „zdravým národům“ (s. 104–105), jež vyvolává nežádoucí implikace, že existují i národy „nezdravé“ či „nemocné“. Jelikož *firmus* má v latině řadu významů, šťastnější by bylo zvolit neutrálnější výraz

¹⁰ TOURY, Gideon. *Descriptive translation studies and beyond*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company 1995.

¹¹ Namátkou lze uvést souvětí začínající „Je zřejmé, že [...]“ a „Z toho je třeba pochopit [...]“ v Ciceronově promluvě na s. 81; dále souvětí „Zdá se mi totiž [...]“ na s. 105 a také „A toto s právem pontifiků [...]“ na s. 121.

typu „pevným“, „silným“, „stálým“. I tyto výrazy ovšem mohou implicitně naznačovat existenci národů s opačnou povahou.

Zrcadlový text je doplněn podrobným poznámkovým aparátem, čímž se zajišťuje jeho ještě větší přístupnost – prakticky každé narážce na antické realie, kterou Cicero ve svém původním textu využívá, se dostává vysvětlení a stručného popisu, ať se jedná o geografii, historii, literaturu či „jen“ o konkrétní slovní hříčku. Autoři důsledně pojednávají i o jednotlivých osobnostech, jež Cicero ve svém spisu uvádí. Oceňuji rovněž zmínky týkající se rukopisné tradice a sporných úseků textu (např. s. 89, 116, 128), včetně vysvětlivek, proč se autoři přiklonili k odlišné interpretaci než editor, z něhož převážně čerpali. Dále čtenáři pomáhají přesné, konkrétní odkazy na možné zdroje Ciceronových myšlenek (s. 65, 83, 86) či zmínky o různých verzích mýtů – sem patří Mariův dub, Romulus-Quirinus, Óreithyia (s. 20) nebo hrdina Horatius Cocles (s. 78).

Obecně lze říci, že autoři publikace u čtenářů nepředpokládají přílišnou obeznámenost s římskými realiiemi, a proto realiiím věnují značnou pozornost. Naopak lingvistickým zvláštnostem a jazykovým problémům vůbec se autoři v poznámkách nijak nevěnují, a tak implicitně naznačují, že čtenář dvojjazyčného vydání *O zákonech* by si zvláštní jazykové prvky v latinském originálu měl umět vyložit sám, případně že o jazykové jevy nebude mít zájem. Svým přístupem převážně orientovaným na přijatelnost usilovali o to, aby publikace byla maximálně přístupná latinářům i nelatinářům, a tento záměr se jim podařilo uskutečnit dokonale.

Václav Koutný (Praha)

PSEUDO-PLÚTARCHOS, *O hudbě*. Řecko-české vydání.

Přeložila, komentářem a poznámkami opatřila MARCELA SLAVÍKOVÁ.

Úvodní studii napsala SYLVA FISCHEROVÁ. Praha: OIKOYMENH 2015. 241 s.

První český překlad spisu *O hudbě* od Pseudo-Plútarcha představuje významný příspěvek k doplnění naší fragmentární představy o složité otázce starořecké hudby. Díky dvěma úvodním studiím může posloužit také jako přehledný úvod do této problematiky. V první, obecněji pojaté studii autorka Sylva Fischerová zdůrazňuje širší řeckého pojmu *músiké*, který spíše odpovídá našemu pojetí kultury než hudby. Hudba hrála v řecké kultuře a společnosti stěžejní roli a postupovala všechny její složky, na což se často zapomíná kvůli omezenému počtu dochovaných dokladů (ve srovnání s množstvím památek literárních a výtvarných, které máme k dispozici). Autorka se dále zabývá několika dílčími tématy vztahujícími se k hudbě a její přítomnosti v řecké mytologii. Rozebírá nejprve různé verze o původu a proměnlivé počty a atributy Múz, od nichž pocházela schopnost skládat písně a zpívat, či které byly přímo personifikacemi těchto dovedností. Dále představuje nejdůležitější legendární pěvce, o nichž existuje množství různých provázaných mytických příběhů. Ti jsou přehledně rozděleni na dvě skupiny, na potomky Múz (*Linos, Músaios, Orfeus*) a na pěvce z východu (*Marsyas, Thamyris, Hyagnis*). V závěru autorka věnuje pozornost etickému rozměru, který Řekové hudbě přisuzovali: věřili totiž, že má schopnost formovat lidský charakter, a proto ji zařadili do systému výchovy a vzdělání.

Následující studie překladatelky Marcely Slavíkové stručně shrnuje základní principy starořecké hudební teorie a praxe, které jsou důležité pro snazší pochopení samotného spisu. Zabývá se zejména stěžejními termíny *harmonia* a *tonos*, jejichž použití a významy se u antických autorů různí, a zároveň je porovnává s moderní hudební terminologií. V případě, že si významově neodpovídají, zachovává překladatelka oprávněně původní řecké termíny i v českém překladu, čímž zamezuje nesprávným asociacím s novodobými pojmy. Po tomto hudebněteoretickém úvodu přechází ke stručné charakteristice samotného spisu. Ve stručnosti zde předkládá spornou otázku Plútarchova autorství a z ní vyplývající problematickou dataci vzniku díla. To je následně představeno z hlediska jeho žánrového

zařazení: jedná se o zábavnou formu antické hostiny (*symposion*), jejíž účastníci spolu rozmlouvají o hudebních tématech. Překladatelka připomíná, že za hlavní přínos tohoto spisu se často považuje především množství citací z nedochovaných děl jiných autorů a že se poukazuje na neschopnost Pseudo-Plútarcha látku čerpanou z mnoha pramenů přehledně a logicky uspořádat. To překladatelka přičítá mimo jiné jeho tvůrčí ambici, jíž bylo „sepsat symposion o hudbě, ne spis o hudbě ve formě symposia [...]“.

Po těchto studiích následuje samotný překlad řeckého textu (členěný na kapitoly), na nějž navazuje řádkový komentář, seznam zkratk, bibliografie, jmenný a věcný rejstřík a obrazová příloha, na niž je v textu průběžně odkazováno pro lepší představu o vzhledu zmiňovaných hudebních nástrojů i o způsobu řecké notace.

Jedná se o bilingvní vydání, z čehož zřejmě plyne snaha překladatelky o zachování co největší věrnosti originálnímu textu. To ovšem nic neubírá na vcelku příjemném plynutí a čtivosti českého textu kromě několika nijak zásadních výjimek. Především na několika místech v textu (s. 101, 103, 105, 109, 115) začíná nová věta spojkami „ale i“ (*alla kai*), jimiž je uvozen další člen výčtu několika jednotlivostí. Z kontextu vyplývá, že položky výčtu jsou na stejné úrovni, a tudíž by bylo namístě použít spíše spojky slučovací než stupňovací. Dále na s. 115 užití slova „hodnota“ (*axia*), které překladatelka zjevně zvolila opět s ohledem na doslovnost překladu, není příliš vhodné. V rámci celé pasáže čtenář pochopí, jaké povahy tato „hodnota“ je, přesto by bylo srozumitelnější použít jiný ekvivalent či ji blíže specifikovat nějakým přívlastkem, který by lépe vyjadřoval fakt, že básníci na hudbě vyzdvihovali především její hodnotu uměleckou. V následující větě považuji za problematické užití adjektiva „lehký“ charakterizující hudbu nového stylu, která je zde postavena do protikladu k dřívější hudbě „vznešené“ a „božské“. Z tohoto kontextu sice přibližně vyplývá, co si pod souslovím „lehká hudba“ představit, přesto by bylo vhodné použít konkrétnější přívlastek (např. nenáročná, podbízivá), který by opozici mezi těmito dvěma hudebními styly vyjadřoval jasněji. Rovněž překvapivě působí ponechání adjektiva *lýdský* bez doplnění substantiva „harmonie“ ve větě: „[...] první epikédeion za Pythóna hrál Olympos na aulos v lýdské.“

Dalším místem, kde snaha o doslovný překlad ubírá na plynulosti českého textu, je věta na s. 119: „To, že se dávní básníci ne z neznalosti vyhybali

v nápěvech ve stylu písní k úlitbě struně trité, je zjevné z toho, že ji používali v doprovodu.“ Problém zde vidím především v aktuálním členění, kdy není zdůrazněno, že tak nejednali z neznalosti. Navíc by bylo lepší přesunout zápornku „ne“ ke slovesu; neslouží zde totiž ke zdůraznění kontrastu jako na s. 123, kde je tato myšlenka zopakována a kde je do jasné opozice postaveno „ne z neznalosti [...], ale z vědomé volby“. Drobný nedostatek bych viděla i ve větě „[...] ten rozdíl je tentýž i na základě čísel i geometrických vztahů“ (s. 127), k jejímuž přirozenějšímu plynutí by napomohlo vynechat opakované použití spojky *i*. Dále na s. 137 při výčtu tonů, které byly použity pro jednotlivé části skladby nazvané *Mýsové* („pro začátek [...], na konec [...], pro střed [...])“, by bylo vhodné nahradit slovo „konec“ jiným výrazem (např. „pro závěrečnou část“), s nímž by se rovněž mohla pojit předložka „pro“. Tím by došlo ke sjednocení všech tří částí výčtu, a navíc by ve shodě s originálem byl zachován jediný ekvivalent řecké předložky *epi*. Na s. 139 považuji za nadbytečné užití substandardní podmínkové spojky *jestli*, která tak rušivě vystupuje z jinak spíše spisovného stylu celé pasáže („[...] panuje spor, zda je obor hudební teorie schopen navzájem je rozeznat [...], nebo jestli ne.“). Navíc se jedná o dvě rovnocenné alternativy, které by bylo pro přehlednost lepší uvést stejnou spojkou.

Komentář k textu je vyčerpávající, ovšem vzhledem k tomu, že se jedná o spis s bohatou a ne zcela běžnou terminologií, bylo by pro čtenáře velmi užitečné zařadit do komentářů k jednotlivým kapitolám také odkazy na předcházející vysvětlení některých pojmů. Např. na s. 105 bych při zmínce o nomech nazývaných *Polymnéstos* a *Polymnéstés* očekávala odkaz na komentář ke kapitole 3 (s. 157), v němž je o těchto nomech a jejich tvůrci pojednáno. Stejně tak by snazšímu pochopení pasáže o specifčnosti Olympova enharmonického rodu na s. 139 napomohl odkaz na komentář ke kapitole 28 (s. 186), v němž je vysvětlen pojem *paión epibatós*.

Bilingvní vydání tohoto spisu napovídá, že je určeno ideálně čtenářům, kteří jsou schopni překlad porovnat s řeckým originálem, přesto by bylo přínosné v případě překladu úryvku z Ferekratovy komedie (s. 133) jej doplnit o podrobnější jazykový komentář zdůvodňující volbu často velmi expresivních a hovorových obrátů (např. *bídák, teda, brala bych ho hned, zrzoun, zelná kebulé*).

Všechny uvedené připomínky jsou pouze návrhy, které by mohly přispět k zachování větší plynulosti celého českého překladu, která mu je jinak vlastní. Bylo by ovšem třeba zvážit, zda by nevedly k přílišnému odchýlení od celkového překladatelského postupu zaměřeného na zprostředkování obsahu spisu *O hudbě* v co nejdělejší podobě. Díky tomu by se text ovšem ještě více přiblížil čtenářům z řad širší veřejnosti, kteří neovládají řecký jazyk, ale zajímají se o starořeckou hudbu jakožto o důležitou součást života starověkých Řeků. Ovšem i tak jim překlad tohoto spisu předkládá významný zdroj informací.

Adéla Strábrná (Praha)

AVRIGA
(ZJKF)
LXII/I 2020

OBSAH SVAZKU / CONSPECTVS VOLVMINIS

ČLÁNKY / COMMENTATIONES

STANISLAV DOLEŽAL / Kdy se narodil Konstantin Veliký?
(When was Constantine the Great Born?) 7

JÁN BAKYTA / Úvod do problematiky pramene *Doctrina Iacobi nuper baptizati* II: Falešný prorok a nucený křest židů za Hérakleia (Introduction to the Issues of the *Doctrina Iacobi nuper baptizati* as a Historical Source II: The False Prophet and the Forced Baptism of the Jews under Heraclius) 25

EVA KUŘÁKOVÁ / Julie Nováková a klasická studia (Julie Nováková and Classics) 55

JAN SOUČEK / Bitva u Salamíny očima současníků a v pozdější řecké tradici (The Battle of Salamis as Seen by Contemporaries and Remembered in the Later Greek Tradition) 70

DIDAKTIKA / DIDACTICA

BOŘIVOJ MAREK / Latinská četba na gymnáziích od konce 19. století do druhé světové války (Reading Latin Texts at Czech Grammar Schools from the End of 19th Century to 1948) 91

ZPRÁVY / MISCELLANEA

Letní škola klasických studií 2018 (MAGDA KRÁLOVÁ) 119

RECENZE / CENSURAE LIBRORVM

L. CAE[CI]LIUS FIRMIANUS LACTANTIUS, *Laudabile carmen*. Editor a autor předmluvy JIŘÍ ŠUBRT, překlad MARKÉTA KUČOVÁ. Olomouc: Univerzita Palackého 2017. 119 s. (BOHUMILA MOUCHOVÁ) 121

MARCUS TULLIUS CICERO, *O zákonech*. Latinsko-české vydání. Přeložili JAN JANOUŠEK a MATĚJ NOVOTNÝ. Předmluvu napsal JAN JANOUŠEK. Poznámkami opatřil MATĚJ NOVOTNÝ. Knihovna antické tradice, sv. 15. Praha: OIKOYMENH 2017. 201 s. (VÁCLAV KOUTNÝ) 125

PSEUDO-PLÚTARCHOS, *O hudbě*. Řecko-české vydání. Přeložila, komentářem a poznámkami opatřila MARCELA SLAVÍKOVÁ. Úvodní studii napsala SYLVA FISCHEROVÁ. Praha: OIKOYMENH 2015. 241 s. (ADÉLA STŘÍBRNÁ) . . . 129

A V R I G A
(ZPRÁVY JEDNOTY KLASICKÝCH FILOLOGŮ)
LXII/I (2020)

Vydává Jednota klasických filologů.

Redakční rada:

Michal Ctribor (editor),

Dagmar Muchnová a Jan Souček (výkonní redaktoři),

Michal Ctribor, Lenka Jiroušková, Jan Kalivoda, Jana Kepartová, Ivana Koucká,

Matěj Novotný, Daniel Škoviera, Jiří Šubrt a Lenka Vacinová (členové).

Adresa redakce: AVRIGA – ZJKF,

Ústav řeckých a latinských studií FF UK,

Celetná 20, CZ-116 42 Praha 1, e-mail: auriga@ff.cuni.cz

Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová

Sazba Jan Endrýs

Tisk tiskárna Nakladatelství Karolinum,

Pacovská 350, 140 24 Praha 4

Vydání první. Náklad 220 výtisků. Vychází dvakrát ročně. 140 stran.

ISSN 1211-3379

